

M. T. B. COLLEGE, SURAT

Manuscripts Library

No. ^{Ref.}
_{Ser.} 512

Title: *Ashlāvachra Tika*

Done

अष्टावक्र टीका

:	Ashtavakra	:	Title
:	Vishveshwara	:	Author
:	:	:	Editor
:	Sam. 1770	:	Year, Vols.
:	:	:	Publisher
512	:	:	Remarks

512

कथं ज्ञानमवाप्नोति कथं मुक्तिर्न विष्मतिः । वैराग्यं च कथं प्राप्नोति तच्छ्रद्धिमुपपन्नो ॥ १ ॥

अ० टी०

श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीमच्चिदानंदं दातुं ने गुरवे नमः ॥ सच्चिदानंदमद्वैतं सर्वविघ्नानमुत्तमं ॥ नत्वा
वक्तुं सुक्तं सदीपिका तन्मते पवा ॥ १ ॥ श्रीमज्जोपालं चैतने न रचिते न मया दीपिका टीका विस्तार्य की
यते ॥ सकलविद्वज्जनकृपा कटाक्षं तुष्टं चेतसा मया विस्तार्य टीका क्रीयते ॥ इत्यध्याहार इह खलु
ज्ञानविज्ञानमंपन्नः परमकारुणिकोऽष्टावक्रमुनिः मुक्तिकामनया समुपेतं कंचिच्छिष्यं शमदमाद्यधि
कारस्वीकारोपदेशपूर्वकमात्मतत्त्वमुपादशति ॥ ७ ॥ मुक्तिमिच्छामि चेत्तात विषयान्विषयवत्तज ॥ रुमा
र्जवदया तोषमत्तं पीयूषवद्भज ॥ १ ॥ तातेतसानुग्रहं संवोधने हे शिष्य चेत्तं मुक्तिं सर्वानर्थनिवृत्तपर
मानंदावाप्तिरूपा मुक्तिमिच्छामि चेत्तर्ह्यविषयान्विषयवत्तज ॥ यथाविषं अनर्थहेतुत्वात् तजनेन यथाविष
यान्देहादीननर्थहेतुत्वात् तज ॥ तत्राहं मे तथ्यामासक्तिं माकार्षीरमर्थः ॥ अनेन वा ह्यपदार्थानुषं
गत्या गोपंदमो वा ह्येन्द्रियसंयमशमोतः करणसंयमः ॥ पाठांतरानुषंगत्या गोपदेशेन वा ह्येन्द्रियनिग्रहरूपद
मंगीकार उपदिष्टः ॥ अथांतःकरणानुग्रहरूपशमाधिकारमुपदीशति ॥ रुमेति ॥ रुमादिकं यथापीयू

षं अर्थहेतुत्वात्मेव ते तथा मेव मेत्यर्थः ॥ शमदमादिसाधनचतुष्टयसंपन्नमाधिकारिणं शिष्यं प्रातिभगवा
नशवक्रो मुनिर्मुक्तिमुपदिशति ॥ ७ ॥ ननु पांच भौतिको देह एवात्मा तथा च नृत्तानां तदमीणां च त्यागो न
संप्रापितः ॥ न हि पृथिव्यादिना स्वभावभूतो गंधादिकालत्रये तजत इत्याशंका पृथिव्यादिरूपस्त्वं न भवसी
त्याह ॥ ७ ॥ न पृथ्वी न जलं नाग्निर्न वायुर्द्यौर्न वा नवान् ॥ एषां साक्षिणमात्मानं चिद्रूपं विद्धि मुक्तये ॥ २ ॥
हे शिष्य पृथिव्यग्नेजोवाद्याकाशतद्वर्मरूपस्त्वं न भवसित तस्त्वं अनात्मधर्मान्विषयास्त्यजेत्यर्थः ॥ नन्वहं
गौरः स्तूलः कृमिहस्तेत्यादिप्रतीतेः पांच भौतिको देह एवात्मेतत्तथाह ॥ एषामिति ॥ एषां देहादीनां साक्षिण
मेवात्मानं विद्धि साक्षात्कुरु ॥ तथा च देहादेसाक्षी आत्मा देहादिभ्यो निन्नः ॥ यथा घट इष्टा घटादिभिर्न इत
र्थः ॥ नैयायकानिमतमात्मानं निराकरोति ॥ चिद्रूपमिति ॥ आत्मज्ञानसफलमाहं मुक्तये इति ॥ २ ॥ आ
त्मनो कीदृशं निवृत्तिमुक्तिरिति नैयायकाः ॥ ३ ॥ स्वप्नाद्यावपरिपालनं मुक्तिरिति प्राभाकराः ॥ आत्मज्ञानमु
क्तिरिति बौद्धाः ॥ इत्यादिमता नि निराकुर्वन्नेवात्मज्ञानाजीवन्मुक्तिदशमाह ॥ ७ ॥ यदि देहं पृथक्

२

कृत्यचितिविश्राम्यतिष्ठति॥अधुनैवसुखीशोतोबंधमुक्तोभविसि॥३॥हेशिष्ययदित्वं देहं पृथक् सदेहाद
भोविलक्षणं विविच्य चितिविश्राम्य चिदेकाग्रो भूत्वा तिष्ठति तर्हि त्वं अधुना एवेदानीं जीवन्मुक्तदशायामेव
सुखी प्राप्तपरमानंदं अतएव शान्तः सुप्रसन्नमनः बंधमुक्तकर्तृत्वभोक्तृत्वप्रमुखानर्थरहितो भविष्यसी
त्यर्थः॥३॥ननु वर्णाश्रमप्रयुक्तानि कर्माणि विहाय चितिविश्राम्य वस्थानं कथमुक्तिरित्याशंकात्मा व
र्णाश्रमविलक्षण इत्याह॥४॥न त्वं विप्रदि को वर्णो नाश्रमी नाक्षगोचरः॥असंगो स निराकारो विश्वसा
क्षीमुखी भव॥४॥त्वं वर्णाश्रमविलक्षण इत्यर्थः॥न त्वं देवात्मणः इत्यादि चाक्षुषप्रत्यक्षवलादीन्मेव वर्ण
श्रमात्याशंकाह नाक्षगोचर इति॥अयं ब्राह्मणः इत्यादि प्रत्ययास्तु देहगोचरा एव न तात्मा गोचरास्तस्मै दि
यकज्ञानागोचरत्वादित्यर्थः॥तर्हि कीदृशो ह्यसि त्वाशंकात्मानं निरूपयन्नेव न दिश्रांतिफलमनुवदति
असंग इति॥असंगः सर्वोपाधिभेदरहितः॥निराकारः विश्वसाक्षी त्वमसि॥अतश्चासंगदिरूपस्य तव
वर्णाश्रमविलक्षणत्वात्कर्मासक्तिपरिविहाय चितिविश्राम्य सुखी प्राप्तपरमानंदो भवेत्यर्थः॥४॥

२

मोक्षे

ननु वेदेदितं कर्म विहाय चितिविश्राम्य तावपि प्रसवाय प्रसंग इत्यत आह॥धर्माधर्मौ सुखदुःखं मानसानि
न ते विभो॥न कर्त्ता सि न भोक्ता सि मुक्त एवासि सर्वदा॥५॥हे विभो पूर्ण धर्माधर्मादयो म नो धर्मा एव
कालत्रयेषु तैः सह तव संबंधो नास्तीत्यर्थः॥न कर्त्तेति किंच विहितनिषिद्धकर्मकर्तुः धर्माधर्माद्व्या
रासुखदुःखैर्मेह त्वं तदपि तव नास्ति शुद्धबुद्धस्वरूपत्वात्त्वं सर्वदा मुक्त एव अज्ञानमात्रविजृम्भितं
धर्मसुखदुःखैरेतुचितिविश्राम्यैवाज्ञाननिवृत्त्या न विजृम्भतेत्यर्थः॥५॥ननु शुद्धबुद्धस्वभावस्यैक
स्मानस्य मुक्तस्यात्मनो बंधः किं निबंधनो यस्य निबंधस्य निवृत्त्यर्थं विवेकं नो यतंत इत्याशंका नित्य
मुक्तस्यापि प्राप्तीति कं बंधहेतुमाह॥६॥एको दृष्टासि सर्वस्य मुक्तप्रायोसि सर्वदा॥अयमेव हि ते बंधो
दृष्टारं पश्यसीतरं॥६॥हे शिष्य सर्वस्य दृष्टा प्रतिशरीरमेकस्त्वमसि॥ततश्च व्यापकत्वात्सर्वदा मुक्तप्रा
योसि॥देहाध्यासवशातो बंधप्रतीयमानेपि वस्तुगत्या मुक्तोसीत्यर्थः॥अयमिति हि निश्चितं अयमेव
तेन बंधो यदि इतरं देहादिरूपं परिच्छिन्नं दृष्टारं पश्यसीत्यर्थः॥६॥पूर्वबंधहेतुरुक्तं अथानर्थ

हेतुं वदन्नेव तान्निवृत्तिपरमानंदवाप्तिउपायमनुवदति॥ अहं कर्तेत्याहं मानमहाकृष्णाहि
 ३ दंशितः॥ नाहं कर्तेति विष्वासा मृतं पीत्वा सुखी भव॥ १॥ हे शिष्य अहं कर्तेत्येवं विरूपो यो हं मानः अहं
 इत्यात्मनिकर्तृत्वाभिमानस्तद्विषयमहं कृष्णसर्पः सुखदुःखविषयवहसेन दंशितः॥ कवलीकृतो नः क
 रणान्तकर्ता हि अकर्ता आत्मा इत्येवं रूपं विश्वासा मृतं निश्चया मृतं पीत्वा नु नृय सुखी भव प्राप्त परमा
 नंदो भवेत्यर्थः॥ १॥ न न्वात्मज्ञाना मृतपानं किं हारा सुखसाधनमिच्छाशंकाज्ञानकान्दहनद्वारा ज्ञा
 नाग्निः सुखसाधनमिच्छा॥ २॥ एको विषुद्धबोधो ह्यमिति निश्चयवकिना॥ प्रज्वाल्या ज्ञानगहनं वीत
 शोकः सुखी भव॥ ३॥ एकः स ज्ञातीया वजातीयस्वगतनेदराह नः विषुद्धबोधः स्वप्रकाशः चिदात्मा ह्यमि
 ति निश्चयाग्निना अज्ञानारवं गहनं प्रज्वा ल्य प्रकर्षण दध्वा मोहरागदेष प्रवृत्तिजन्मा पाया दीत शोको
 विगतदुःखः स सुखी भवेत्यर्थः॥ ४॥ न न्वात्मज्ञानेन अज्ञानदाहे सत्यपि सत्यमप्रपंचमज्ञानादनि
 वृत्ते वीतशोकः कथं स्यादित्याशंका प्रपंचसरजु मुजंगतुल्यत्वा ज्ञानादि निवृत्तौ दुःखहेतोरभावाद्वा

तशोकतास्या देवे साह॥ ५॥ यत्र विश्वमिदं जातिकल्पितं रजुसर्पवत्॥ आनंदपरमानंदः स बोधस्त्वं सुखं चरा
 ए॥ यत्र बोधे दं विष्वं रजुसर्पवत् कल्पितं अधिष्ठाना ज्ञानकल्पितं जाति स बोधश्चिदात्मा त्वं सुखं चरा यथा
 स्वप्रदशायाम ज्ञानकल्पितं व्यापारादिकं पश्यति॥ जाग्रद्वेधेन च त्वं सुखं चरा ततदादित्यर्थः॥ ननु दुःखहेतु
 प्रपंचानि वृत्तौ दुःखानावमात्रं स्यात्सुखं तु कथं स्यादित्याशंका स्वभावतएव त्वं नित्यानेतानंदस्वरूप इत्याह
 आनंदशत॥ आनंदेभ्यो मनुष्येभ्यो लोकदेवलोकानंदेभ्यः परम उच्छृण्व आनंदस्त्वं इत्यर्थः॥ ६॥ एकस्यैवानं
 दस्यान्यानि भूतानि मात्रा मुपजीवंति शतश्रुतेः॥ ननु सर्वं रजुसर्पवत् कल्पितं स्वभावतस्त्वं नंद एवात्मा त
 चेन्न हि बंधमोहावात्मनः किं च निबंधनाविच्छाशंकाह॥ ७॥ मुक्ताभिमानो मुक्तो हि बद्धो बद्धाभिमानो
 पिकं वदंती ह सत्येयं यामतिः सा गतिर्भवेत्॥ ८॥ हि निश्चितं मुक्ताभिमानेव मुक्तश्चापि च बद्धाभिमानो
 वद्धश्च किं त्वीति प्रमाणयति किं वदंतीति यामतिः सा गतिर्भवेदयं हि प्रसिद्धा किं वदंतीति विदुज्जनः॥ श्रु
 तिः सत्या अवाधितार्था तं विद्या कर्मणा समन्वारयेत्॥ पूर्वप्रज्ञा चेति श्रुतिरपि गृहीतत्वात्॥ यं यं वापि

४ स्मरन भावं इत्यादि स्मृतिपरिगृहीतत्वाच्च। तथा चाग्निमानिकावेव बंधमो को न तु वास्तवावित्यर्थः। पूर्व
मुक्तोप्ययमर्थो दुर्वोधत्वात् पुनः पुनः शिष्य बोधार्थमुच्यते। इत्यदोषः। १०॥ अनुजीवात्मनः पारमार्थिका
वेव बंधमो हावितितार्किकां कामपाकर्तुमाह॥ ७॥ आत्मा साक्षी विभूः पूर्णः एको मुक्तश्चिदक्रियः॥
असंगो निस्पृहः शांतो भ्रमा संसारवा निव॥ ११॥ आत्मा भ्रमाद्देहादावात्मतादात्मा भ्रमा संसारवानिव
प्रतीयते न तु वस्तुतः संसारी अत्र दृश हेतुना ह। साक्षीति। कर्तुरहंकारादेः साक्षी न तु कर्ता। विभूः विवि
धं भवत्यस्मादिति विभूः सर्वाध्यानां पूर्णः व्यापकः। एकः स ज्ञातीयविज्ञातीयस्वगत प्रेक्षितः। मुक्तः व
स्तुगता मायातकार्यातीतः। चित्सप्रकाशचेतनरूपः। अक्रियश्चेष्टारहितः। असंगः सर्वसंबंधशून्यः।
असंगो ह्ययं पुरुष इति श्रुतेः। निस्पृहः विषयाभिन्नापराहितः। शांतः प्रवृत्तिनिवृत्तिदेहाद्यंतःकरणध
र्मरहितः तस्मादस्तुतो न संसारीत्यर्थः। ११॥ अहं परिच्छिन्नो ममेदं देहादिकं सुखी दुःखी चाहमिति भ्रम
स्यानादिपरंपरागतसमस्तज्ञावनयानि वर्तयितुमशक्यत्वादावृत्तिरसकृदपदेशादिति व्यासुक्ता च पुनः पु

नरदेनात्मभावनाविज्ञातीयभावनानि वृत्तिपुरःसरा मुपादिशति॥ ७॥ कूटस्थबोधमदैतमात्मानं पारंभाव
य॥ आभासो हं भ्रमं मुक्ताभावं वास्तवमथांतरं॥ १२॥ हे शिष्य आभासो हं अहंकारो हमिति भ्रमं मुक्तावा
ह्यं भावं ममेदं देहादिकमिति वास्तवपदार्थविषयं भावं संभावनां मुक्ता अथ चांतरं भावं सुखी दुःखी मू
ढो हमिति अथांतरपदार्थविषयं भावं भावनां मुक्ता। अकर्ता कूटस्थमसंगबोधस्वरूपमदैतमात्मा
नं परिमंता व्यापकं भावयेत्यर्थः॥ १२॥ अनादिरयं देहाग्निमानमस्तज्ञावनयानि वर्तत इति पुनः
पुनर्ज्ञानखड्गेन तं निहृत्य सुखी भवेत्साह॥ ७॥ देहाग्निमानपाशेन चिरं बद्धोऽसि पुत्रक॥ बोधो हं ज्ञा
नखड्गेन तं निहृत्य सुखी भव॥ १३॥ हे पुत्रक हे शिष्य त्वं देहो हमिति अग्निमानपाशेन चिरं बद्ध
कलंबोऽसि। अतो बोधो हं चिद्रूपो हमिति ज्ञानखड्गेन पुनः पुनस्तं पाशं निहृत्य नितरां
छित्वा सुखी भव॥ १३॥ चित्तवृत्तिनरो धरूपः समाधिरेव केवली बंधनिवृत्तिहेतुरिति पातं ज
लमतमपाकर्तुमाह॥ ७॥ निःसंगो निःक्रियो सित्वं स्वप्रकाशो निरंजनः। अयमेव हि ते बंधः समा

५

धिमनुतिष्ठसि॥१४॥ हेशिष्यत्वं वस्तुतो निःसंगः सर्वसंबंधश्च न्योमि। तथा क्रियाराह तोमि अत्र हेतुमाह
 स्वप्रकाशो निरंजन इति निःक्रियस्य समाधनुष्ठानं यत् अयमेवाह निश्चितं बंधः। तथा च ज्ञानातिरिक्तो
 पायानुष्ठानमात्रं प्रत्युत बंध एवेत्यर्थः॥१४॥ तदेवमात्मज्ञानातिरिक्तः समाधिरपि पूर्वनिराकृतः अथपरि
 पूर्णशुद्धबुद्धात्मानविपरीतधियमुत्सारयन्नेव चिन्तिष्ठामुपसंहरति श्लोकद्वयेन॥७॥ त्वयेति। त्वया
 व्याप्तमिदं विश्वं त्वयि प्रोतं यथार्थतः॥ शुद्धबुद्धस्वरूपस्त्वं मागमः कुडचित्ततां॥१५॥ हेशिष्य इदं विश्वं त्वया
 व्याप्तं कनकेनेव कटककुंरलादिकं यथा। तथा इदं विश्वं त्वयि प्रोतं मृदीवः षट्शरावादिकं। हेशिष्यत्वं
 यथार्थतः परमार्थतः शुद्धः। अविद्यातत्कार्यं प्रपंचातीतः। बुद्धः स्वप्रकाशः चिद्रूपोऽसि। एवं च सर्वगंधः
 सर्वरसो नेति शुद्धिद्वयानुसारेणोक्ता व्यामश्रापोपापवादा आनिः प्रपंचमात्मतत्त्वमुपदिष्टं भवतीति।
 हेशिष्यपरिपूर्णशुद्धबुद्धस्वरूपस्त्वं कुडचित्ततां विपरीतचिन्तयन्ति मागमः प्राकार्षीरित्यर्थः॥१५॥ प्र
 तीयमानाः षड्मयः षड्भावविकारा न त्वत्कृतास्त्वंतु तद्विलक्षण इत्यर्थः॥७॥ निरपेक्षो निर्विकारो नि

५

र्जरः शीतलाशयः॥ अगाधबुद्धिरक्षुब्धो भवचिन्मात्रवासनः॥१६॥ हेशिष्यत्वं निरपेक्षः। असनापिपासादि
 षः कूर्मीसंसर्गतीतः। तथा निर्विकारः। जायते अस्ति वर्द्धते विपरिणमते अपकीयते विनश्यतीत्येवं वि
 धायास्कादिप्रोक्ताः षड्भावविकारास्तत्संसर्गरहितस्त्वमित्यर्थः। तर्हि कीदृशो ह्यमिति अत आह निर्भर इ
 ति। निर्भरः चिद्वनरूपः। शीतलः सुखस्वरूपः। आमुक्तिसमयमतिव्याशतेति हृती साशयः। अगाधा
 अतलस्पर्शा अपारिछिन्ना बुद्धिः स्वरूपा चैतन्यं तद्रूपः। अक्षुब्धः। अविद्याकृतकोभरहितः। त्वं वस्तुतोऽपि
 अतस्त्वं क्रियामात्ररहितश्चिन्मात्रनिष्ठो भवेत्यर्थः॥१६॥ प्रकरणं समाप्तं॥ ॥७॥ विषयान्विषयवत्प
 जसं पीयूषवद्भजेति मोक्षोपायः। प्रथमश्लोके समुपदिष्टः। परंतु विषयाणां विषयतुल्यत्वे सत्तात्मनः। पीयूष
 तुल्यत्वे च हेतुर्नोक्तोऽतस्तत्र हेतुवदनेव षोडशश्लोकोपदेशो मोक्षहेतुश्चिदात्मा च स्वाध्यासं विश्व
 समंततो व्याप्यावस्थितो मुकुर आदर्श इव स्वाध्यासं शरीरं इति तद्भावापत्तिरेव परमपुरुषार्थ इत्युपपत्ति
 मुर्विन्नप्रकरणार्थं संश्लक्ष्णं श्लोकत्रयेण अयमंग्रहश्लोका इत्यादिना॥७॥ साकारममृतं विद्धि निरा

अ०टी०

६ कारं तु निश्चलं ॥ एतत्तत्त्वोपदेशेन न पुनर्भव संभवः ॥ १७ ॥ अथ हे शिष्य साकारं शरीरादिकं अन्तरं
 म्याभूतं विद्वि अतस्तद्विषयत्वेत्यर्थः ॥ निराकारं आत्मा तत्त्वं निश्चलं कालत्रयावस्थापितं विद्वि सर्व
 साक्षी त्वान्नित्यं विज्ञानमानंदं ब्रह्मेति श्रुतेः अत एतत्तत्त्वेन चिन्मात्रोपदेशेन उपादश्यमानेन त
 त्रैवाविष्मयावस्थानेन पुनर्भवस्य मोक्षस्य संभवः सिद्धे इत्यर्थः ॥ १७ ॥ अथ वर्णाश्रमधर्मकस्तुलश
 रीरात्पुण्यधर्मकलिंगशरीरादितुल्यं परिपूर्णं चैतन्यसदृशं तं निरूपयति ॥ १८ ॥ यथैवादर्शमध्यस्थे
 रूपेण तः परितस्तु सः ॥ तथैवास्मिन् शरीरेण तः परितः परमेश्वरः ॥ १८ ॥ यथैवादर्शप्रतिबिंबिते शरीरादौ
 श्रंतर्मध्ये परितो वहिश्च स आदर्शो व्यापवर्तते ॥ तथैव स्वाध्यासे स्मिन् च त्वे शरीरे श्रंतः परितश्च परं श्रि मे श्वर
 दात्मा व्याप्य स्थितः ॥ तथा च यत्र विश्वमिदं भातिकल्पितं रजुसर्पवदित्यादिसर्वोपि प्रकरणार्थः संक्षे
 पतः सूचितः ॥ १८ ॥ आदर्शदृष्टं ते परिच्छिन्नत्वादिभ्रमापत्तिः स्वाध्यासे स्त शरीरांतर्वाहं त्वं च न ६
 स्पष्टमतो घटाकाशदृष्टं तेन बाह्यं अंतरव्यापकत्वमाह ॥ १९ ॥ एकं सर्वगतं व्योम बहिरंतर्ग्यं व्याघटे ॥

नित्यनिरंतरं ब्रह्म सर्वभूतगणे तथा ॥१॥ यथा सर्वगतमेकं नित्यं ब्रह्म घटपटादौ बहिरं तद्वर्तते
तथा नित्यं अविनाशितं सर्वभूतगणे बहिरंतरं सर्वदा वर्तते इत्यर्थः ॥ एवमत्रात्मा सर्वस्य अंतर इति श्रुतेः ॥
अतश्च बोधो ह्यमिति ज्ञानरविकेन देहादहंभावपाशं निष्कृत्य सुखी भवेत्यर्थः ॥१॥ इति श्रीमद्विश्व
श्वरविरचितायामष्टावक्रटीकायामात्मानुभवोपदेशप्रकरणं संपूर्णं ॥ ॥१॥ ॥ इच्छं गुरुं कृत्वा पीयूषासादा
नुभवमात्मनः ॥ आवश्यकारमाश्रये शिष्यो न जगुरुं प्रति ॥ तत्र तावच्छिष्यश्चिद्रूपात्मानुभवमाविः कुर्वन्नेव
गुरुकृतोपकारस्वापनाय प्रापनाय प्राचीनसंस्कारवशाद्वाधितानुवृत्ताप्रतीतस्य मोहविडंबनस्य स्मरणमावि
करोति ॥७॥ अहो निरंजनः शांतो बोधो हं प्रकृतेः परः ॥ एतावंतमहं कालं मोहेनैव विडंबितः ॥१॥ अदृष्ट्या
दुतस्यानुवादहो इत्याश्रये अहं निरंजनः सर्वोपाधाविनिर्मुक्तः ॥ शांतः सर्वविकारातीतः प्रकृतेः परोमायांधकार
स्पर्शश्रुत्यो बोधः ॥ स्वप्रकाशः चिद्रूप इत्यर्थः ॥ गुरुप्रकारस्वापनाय मोहविडंबनमनुस्मरति एतावंतमिति एतावंतं
गुरुप्रदेशावधकालं मोहेन देहात्मा विवेकेन विडंबित एव सांप्रतं तु श्रीगुरुप्रसादादात्मानं दानुभवोस्मीति

विवक्षितोर्थः॥॥॥ पूर्वकालीनमोहविडम्बनमुक्तौ प्रतिगुरुप्रसादान्ममदेहात्माविवेकोस्तीति सोपपत्तिक
माह॥॥॥ यथाप्रकाशयामेको देहमेतन्तथा जगत्॥ अतो मम जगत्सर्वमथवा च न किंचन॥॥॥ अहं यथा जगत्
प्रकाशयामि। तथैवैनं स्मृतदेहं प्रकाशयामि। तथा च देहो नात्मा। प्रकाशत्वाज्जगत्तदित्यर्थः॥ कस्तर्हि जगदा
दिदेहात्मा नः संबंध इत्याशंक्य युक्तिविचाराद्याध्यासिकः संबंधः परमार्थगता च न कश्चि संबंधः इत्याह॥ अतो
ममेति॥ अतो दृश्यत्वात्सर्वदेहप्रमुखं जगन्ममदीयमप्यध्यस्तमित्यर्थः॥ चावधारणे। अथवा परमार्थविचा
रे किंचन किमपि देहादिकं मम न च नैव मप्यध्यस्तमित्यर्थः॥ तदेव मध्यासे पापवादां प्रकृतेः परो बोधो ह
मित्येव त्रस्तुटीकृतं॥॥॥ ननु लिंगदेहात्कारणदेहाच्च विवेकाभावे कथं प्रकृत्यतिरिक्तात्मबोध इत्याशंका
ततोपि विवेकजमात्मा मुनवमाह॥॥॥ मशरीरं महेश्विष्णुपरित्यज्य मया धुना॥ कुतश्चित्कोशलादेव पर
मात्मा विलोक्यते॥॥॥ अहो इत्याश्चर्ये सशरीरं लिंगशरीरकारणशरीरसहितं विष्णुपरित्यज्य विधानतः॥
पृथक्सन्नयानिषिध्य कुतश्चिन्नशास्त्राचार्योपदेशालम्बात्कोशलाच्चातुर्यो देवपरमश्रेष्ठ आत्मा म

या विलोक्यते तस्यैः परमात्मा विलोकनोपाय इत्यर्थः॥॥॥ शरीरविश्वस्य पृथक्सन्नया परित्यज्य तं सदृशं तं
निरूपयति॥॥॥ यथा न तोयतो निन्नास्तरंगाः फेनबुद्बुदाः॥ आत्मनो न तथा निन्नं विश्वमात्मविनिर्गतं।
॥॥॥ यथा तरंगा फेनबुद्बुदाश्च न तोयतो निन्नाः तदुपादानत्वात्॥ तथा आत्मविनिर्गतं आत्मनः संजातं आ
त्मोपादानकं विश्वं आत्मनो न निन्नं एवं च तोयतरंगादिषु जलं यथा स्वच्छचिद्रूपे हं विश्वस्मिन्नाधष्ठानभू
तो न मत्तो न्यदिश्वमित्यर्थः॥॥॥ सदृशं तां तरेण त्मरूपतया सर्वावलोकनं निरूपयति॥॥॥ तंतुमात्रो भवे
देवपटो यद्विचारितः॥ आत्मतन्मात्रमेवेदं तद्विश्च निचारितं॥॥॥ स्मृतदृष्ट्या तंतुवैलक्ष्येण प्रतीयमानो
पिपटो विचारितः विचारवीकृतः मन्यदद्यथा तंतुमात्रो भवेत्॥ अस्मिन् तद्वत्तथा इदं स्मृतदृष्ट्या ब्रह्मैवैत विश्वं
क्षणेनापि प्रतीयमानं युक्त्या विचारितं सन् आत्मतन्मात्रमेव आत्मसन्नामात्रात्मकमेवातेन तंतुः स्वसन्नया
यथापटेनुगतस्तथात्मापि स्वसन्नया धिष्ठानभूते विश्वस्मिन्ननुगत इत्यर्थः॥॥॥ आत्मनैव सर्वं व्याप्तमित्यत्र दृ
ष्टांतांतरमाह॥॥॥ यथैवेक्षुरसेक्ष्मातेन व्योम्नि वशर्करा॥ तथा मयि क्लृप्तं विश्वं मया व्याप्तं निरंतरं॥॥॥ यथै

वेदुरसेक्तता अधस्ताशर्कतातेन मधुरसेन व्याप्ता एवमर्थाप्याप्ता ॥ तथैव मयि निता नंदस्वरूपे कर्तुं अधस्ताविश्वं
 मयानि तानंदेन निरंतरं वा ह्या जंतरं व्याप्तं तस्माद्विष्वमानंदात्मस्वरूपमेवेत्यर्थः ॥ तदेव मस्मि भाति विषयमित्ये
 व रूपेणाह मेव सर्वत्रावस्थित इति श्लोकत्रयविवक्तिरर्थः ॥ ६ ॥ विश्वं चिदात्मनो न निन्नं तर्हि केन कारणेन
 दं भासते केन च कारणेन न भासत इत्याशंकाह ॥ ७ ॥ आत्मा ज्ञानाज्ञागज्ञात आत्मज्ञानान्न भासते ॥ रज्ज्वा
 नादहिर्भीति तज्ज्ञानाज्ञासते न हि ॥ ८ ॥ आत्मनश्च ज्ञानाज्ञागज्ञात ॥ तथा आत्मनश्चिदात्मनस्तज्ज्ञानान्न भास
 ते ॥ अधिष्टानाज्ञानादन्मस्य भाने धाध्यानाज्ञानाच्च भाने च लोकप्रसिद्धं तमाह ॥ रज्ज्वा नादिति ॥ हि
 निश्चितं यथारज्जुस्वरूपस्याज्ञानादहिः सर्पो भाति तज्ज्ञानाज्ञानाच्च ज्ञानान्न भासते ॥ ९ ॥ न न्यात्मनश्च ज्ञाने स
 ति आत्मप्रकाशाभावात्तत्कथं भासत इत्याशंकास्वरूपं चैतन्यवत्तादेवेत्याह ॥ १० ॥ प्रकाशो मे निजं रूपं ना
 तिरिक्तोऽस्मि हंततः ॥ यदा प्रकाशते विश्वं तदा हं भास एव हि ॥ ११ ॥ प्रकाशो नित्यबोधः मे मम निजं स्वाभावि
 कं स्वरूपं ॥ अहंततः प्रकाशादतिरिक्तः निन्नो नास्मि ॥ अतो मम यदा विश्वं प्रकाशते तदा अहं भासादात्मप्र

सिद्धिरवनस्यादकिंच

काशादेव भासते स्वरूपं चैतन्यं चेद्भासकं तदा कथं मज्ज्ञानमिति चेन्नैवं न हि स्वप्ने चैतन्यमज्ञानविरोधिदकं त्वज्ञान
 साधकमेव ॥ अन्यथा जडस्य आत्मस्वरूपप्रकाशाभावे स्वात्मनोऽप्यसत्त्वप्रसाक्तजगदंधप्रसंगश्च तस्माद्यदा
 विश्वं प्रकाशते तदात्मस्वरूपप्रकाशादेवेति भावः ॥ १२ ॥ स्वप्रकाशेऽपि मयात्मन्यज्ञानवशाद्विश्वं भासत इति म
 हदाश्चर्यं सदृष्टं तमाह ॥ १३ ॥ अहो विकल्पितं विश्वं मज्ज्ञानान्मयि भासते ॥ रूपं शुक्लौ फणिरजौ वारिस्वरूपं
 करे यथा ॥ १४ ॥ स्वप्रकाशेऽपि मयि ज्ञानादिकल्पितं रचितं अधस्तं मयि भासते अहो आश्चर्यं मयि यथा शुक्लादौ
 रूपादिकं भासते तद्वदित्यर्थः ॥ १५ ॥ ननु मायाविकारित्वात्तत्रैव विश्वमुत्पद्यते तत्रैव लयमेति न तु चैतन्यात्मनी
 ति मां स्वमतमपाकर्तुमाह ॥ १६ ॥ मत्तो विनिर्गतं विश्वं मयैव लयमेष्यति ॥ मृदिकुं भोजले वीचिः कनके क
 टकं यथा ॥ १७ ॥ इदं विश्वं मत्त एव विनिर्गतं मयैव लयमेष्यति प्राप्तिरिति यथा मृदादौ कुं जादिकं तद्वदित्यर्थः ॥
 न चात्र प्रमाणं भाव इति शंका नीयं ॥ यतो वा इमान् भूतानि जायंते येन जातानि जीवंति यत्प्रत्यक्षं निमित्तं विशंती
 ति श्रुतेः ॥ १८ ॥ ननु ब्रह्म चेज्जगदुपादान कारणं तर्हि तस्याविकारित्वान्मृदादिवदिनाशित्वापत्तिरित्याशंका

७

ह॥ ७॥ अहो अहं नमो महं विनाशो यस्य नास्ति मे॥ ब्रह्मादिस्तं वपर्यंतं जगन्नाशेपितिष्ठतः॥ ११॥ अहो आश्चर्यरूपो हं यस्य मम सर्वोपादानं तस्यापि विनाशो नास्ति॥ न चोपादानं त्वे सुवर्णादिव विनाशित्वापत्तिः सुवर्णादिव विकारत्वा नंगीकारादिवर्त्तापत्तिश्चान्वेनेनोपादानं त्वस्वीकारात्॥ अतएव शेषकार्योपादानत्वादिविनाशित्वेन सर्वोत्पत्त्याय महं नमः ब्रह्मादिदेवतावत्प्रत्यये विनाशशोकां निराकरोति॥ ब्रह्मादिस्तं वपर्यंतं यज्ञगतस्य नाशेपितिष्ठतः॥ प्रत्ययेऽपि स्थितिमत्रो यस्य मे नास्ति इत्यर्थः॥ सत्यं ज्ञानमैतं ब्रह्मेति श्रुतेः॥ १२॥ न च आत्मा सुखदः स्वावच्छेदकदेहवत्त्वान्नातथा हंकाररूपत्वात्तद्देशगमनागमनवानित्याशंकाह॥ ७॥ अहो अहं नमो महं एको हं देहवानपि॥ क्वचिन्नगता नागता व्याप्य विश्वमवस्थितः॥ १२॥ अहो आश्चर्यरूपो हं आश्चर्यरूपाय महं नमः॥ आश्चर्यरूपत्वमेवाह॥ एको हमिति॥ नाना सुखदः स्वावच्छेदकदेहवानप्यहमेक एव॥ यथानानासं कल्पविकल्पत्वावच्छेदजोपाधवानपि भानुरेक एवेत्यर्थः॥ क्वचिदतिवैश्वं व्याप्यावस्थितोऽपि स्थित्वा हंकारविलक्षणो हं क्वचिदपि नगता कुतोऽपि नागता एवेत्यर्थः॥ १२॥ न च आत्मनः निःसंगशरीरसंसर्ग

पुनः कं प

७

किं वक्तुमिच्छति

तथा जगद्विधारकत्वादित्याशंकाह॥ ७॥ अहो अहं नमो महं दहो नास्तीदमममः॥ असंस्पर्शशरीरेण येन सर्वचरं धृतं॥ १३॥ अथ मया दार्थः पूर्ववदितकारणात्तस्मिन्मोदको असंभाव्यकार्यविधानचतुरः कोऽपि नास्ति येन हेतुना शरीरेण संस्पृशतपि देहोऽन्तु कवदसंबंधौ चरं बद्धकालं विश्वं स्थावरजंगमं मया धृतं॥ १३॥ न च संबंधस्य जगद्विधारकत्वं संबंधस्यैव नित्यादेष्टुहाद्विधारकत्वादित्याशंकाह॥ ७॥ अहो अहं नमो महं यस्य मे नास्ति किंचन॥ अथ वा यस्य मे सर्वं यच्चान्नममो चरं॥ १४॥ अहो आश्चर्यरूपो हं तस्मै मे नमः यस्य मे संबंधपरमार्थगता सिपरमार्थसतो द्वितीयस्यैवाभावात्॥ अथ वा यत्तथावत्वाद्भूतममो चरं तावत्सर्वं यस्य मे मम संबंधमिच्छा तादात्म्यसंबंधः सुवर्णकुंडलादिवदित्यर्थः॥ अतएव सर्वसंबंधत्वा संबंधित्वाभ्यामाश्चर्यरूपाय महं नमः॥ त्वसर्वो इत्यर्थः॥ १४॥ ननु त्रिपुटीरूपसंसारमपारमार्थिकत्वात्कथं मिच्छा तादात्म्यसंबंधो जगदात्मनोरित्याशंकाह॥ ७॥ ज्ञानं ज्ञेयं तथा ज्ञाता त्रितयं नास्ति वास्तवं॥ अज्ञानाज्ञातयत्रेदं सोऽहमस्मि निरंजनः॥ १५॥ ज्ञानं ज्ञेयं तथा ज्ञाता इत्यादिकं त्रितयं त्रिपुटीरूपं सर्वं वास्तवं अपारमार्थिकं नास्ति यत्र मयि इदं त्रितयं अ

संबंधि

१० ज्ञानादनिर्वचनीयाज्ञानान्मिथ्यातादात्म्येनाध्यस्तंभाति॥ अतएव वस्तुगत्याहं निरंजनः॥ प्रपंच
मलसंबंधशून्योस्मीत्यर्थः॥ १५॥ ननु निरंजनस्य कथं दुःखसंबंध इत्याशंका दैत आंतिमूलक एवा
सौ न तु वास्तव इत्याह॥ १६॥ दैतमूलमहोदुःखं नान्यत्र स्यात्ति नेष जं॥ दृश्यमेतन्मृषासर्व एकोहं च द्र
मो मलः॥ १६॥ अहो आश्रयं निरंजनस्याप्यात्मनः दैतमूलं दुःखं दैतमो तु दुःखाध्यासो न तु वास्तवं दुः
खमित्यर्थः॥ १७॥ राधा समदा व्याधेः किं नेष जमित्याशंका हाना न्यादिति॥ अमलीमाया तत्कार्यातीत
चिदसचिन्मात्रस्वरूप एकोहं एतत्प्रतीयमानं सर्वदृश्यं ननु तातं मृषामिथ्या न पारमार्थिकमिति बोधा
दन्यत्र स्यात्त्रिविध दुःखव्याधेः नेष जं नास्तीत्यर्थः॥ १८॥ ननु यदैतत्प्रपंचाध्यासः किं निमित्तः किमुपादा
न क इत्याशंका हाना॥ १९॥ बोधमात्रश्चिदेकस्वरूपो हमेव पारमार्थिकमया सर्वोपादानभूतेन कर्त्ता
ज्ञानादखंडाज्ञानरूपान्निमित्तादहंकारपरस्वोपाधेर्दैतप्रपंचः कल्पितः॥ एवं विचारस्य फलमाह॥
एवमिति॥ एवं वमृशतो विचारयतो मम निर्विकल्पे निरस्तदैते स्वरूपे चैतन्ये स्थितिः प्राप्तिर्जीता॥ १९॥
बोधमात्रोदमज्ञानादुपाधः कल्पितो मया॥ एवं वमृशतो निरसं निर्विकल्पे स्थितमेव॥ २०॥

ननु स्वरूपे चैतन्यप्राप्तिरूपा मुक्तिप्राप्तौ विचारजया चेन्न दामुक्तेर्विनाशप्राप्तिः नम नावस्य विनाशित्वमि
यमात् विचारजया चेन्न दामि विचाररहितानामपि मोक्षापत्तिरित्याशंका ह॥ २०॥ अहो मयि स्थितं विश्वं वस्तु तेन
मयि स्थितं॥ न मेबंधोस्ति मोक्षो वा आंतिः शांतानिराश्रया॥ २१॥ वास्तु ते मे ममबंधो नास्ति न च मोक्षोऽपि स्थिति
त्याच दूषत्वात् तर्हि शास्त्रविचारस्य किं फलमित्याह॥ आंति निवृत्तिरेव तत्फलमित्याह॥ अहो मयीति॥ अहो आ
श्रयं मयि स्थितं मया विश्वं वस्तुतः कालत्रयेऽपि मयि न स्थितमिति विचारतोऽपि आंतरे वशांता न तु परमानंद
वाप्तिर्जनता आत्मनः सर्वदा परमानंदरूपत्वात्॥ कीदृशी आंतिर्निराश्रया॥ २२॥ कविचारादज्ञानस्य नष्ट
त्वान्निर्मुलेत्यर्थः॥ २३॥ ननु अध्यासोपादानस्य सत्त्वान्मुक्तेष्वपि प्रपंचोदयः स्यादित्याशंका ह॥ २४॥ सशरीर
मिदं विश्वं पारतन्त्र्यं किंचिदिति निश्चितं॥ शुद्धचिन्मात्र आत्मा च तत्कस्मिन्न कल्पनाधुना॥ २५॥ सशरीरम
हितमिदं विश्वं न किंचित्सत्यं नाप्यसत्यमिति निश्चितं॥ नेह नानास्ति किंच तेति श्रुतेः॥ आत्मा च चिन्मा
त्रशुद्धः मायामलश्च न्यसस्मात्कारणदधुना॥ ज्ञाननिवृत्तौ सत्तां कस्मिन्नधिष्ठाने विश्वकल्पना स्यात्

११

कस्मिन्नपीत्यर्थः॥११॥ ननु सर्वस्य प्रपंचस्या वास्तवत्वे वर्णः जात्या अयं शरीरमप्यवास्तवमेवेति शरीर
विशेषमधिकृत्य प्रवर्तमानं विधानं धेधशास्त्रमप्यवास्तवं स्यात्॥ तथा च तद्वेष्टितं स्वर्गं नरकयोः प्यवास्त
वत्वात् स्वर्गादावनुरागो नरकादिभ्यश्च भयं न स्यात्॥ किंच शास्त्रबोधो बंधमोक्षावाप्यवास्तवो न स्यातामि
त्याशंकोऽप्यप्यपरिहरति॥७॥ शरीरं स्वर्गं नरको बंधमोक्षो भयं तथा॥ कल्पना मात्रमेवैतात्कं मे कार्यं
चिदात्मनः॥२०॥ शरीरादिकमेव तत्कल्पना मात्रमेव चिदात्मनः सच्चिदानंदस्वरूपस्य ममात्मेः शरीरा
दिभिः किं कार्यं न किं अपि कार्यं साध्यं विधानं विधादिकं त्वविद्यं वंतमेवाधिकृत्य प्रमाणमित्यप्रमाणमि
त्यर्थः॥२०॥ स्वर्गादिभिः किं मे कार्यं मिति प्रागुक्तं॥ अथेह लोके चापि मे कार्यं नास्तीत्याह॥७॥ अहो जनम
मूहेपि न देतं पश्यतो मम॥ अरण्यमिव संवृतं करतिं करवाणहं॥२१॥ न देतं पश्यतो मम अहो इत्याश्चर्ये ज
नसमूहेपि अरण्यमिव संवृतं संजातं तस्मादहं मय्यात्वे करतिं प्रीतिं करवाणि न क्वापि इत्यर्थः॥२१॥
ननु शरीरस्याहं मम तास्य दत्तया नुरागविषयत्वादहं कारस्याप्यहं तास्य दत्तया नुरागविषयत्वात् तत्र स्प

११

हास्यादित्याशंकाह॥७॥ नाहं देहो न मे देहो जीवो नाहं महं हि चित्॥ अथ मे वाहमे बंधा आसीद्या जीवि
ते स्पृहा॥२२॥ अहं देहो न जडत्वा न्नापि मे देहः मम निःसंगत्वात्॥ जीवो हं कारो नाहं कर्तृत्वात् कस्त
र्हि त्वमित्याशंकाह॥ अहं हि चिदिति चित्स्वरूपत्वात् हि त्वमित्यर्थः॥ कुतस्तर्हि विवेकिनामपि जीवि
ते स्पृहेत्याशंकाह॥ अथ मेव हीति॥ या जीविते स्पृहा अथ मेव मे बंधः प्राणासीत् जीवनार्थं ह्युमानुसुवर्णह
रणदिकमपि करोतीति जीवितेत्वा बंधः बंधहेतुत्वात्॥ इहो नीतुमिच्छानंदानुभवशालिनो ममासंगस्य
प्राणानुषंगबंधनरूपे जीवितेपि स्पृहानास्तीत्यर्थः॥२२॥ अथ स्वस्य सर्वाध्यानत्वं पश्यन्नाह॥७॥ अहो
भुवनकल्लोलैर्विचित्रैर्द्राकसमुच्चतं॥ मय्यनंतमहं भो धौ चित्रवाते समुद्यते॥२३॥ अहो इति आश्चर्ये अ
नंतमहं भो धौ मयि चित्रवाते समुद्यते समुत्पन्ने मतिविचित्रैर्ना विधेः भुवनकल्लोलैः भुवनरूपे स्तरं
गेऽत्राक अत्यर्थं समुदितं नुदयोलक्षः॥ यथावारिधे स्तरा इव तथा मत्तो भुवनानवस्तुतो नापन्नानी
त्यर्थः॥२३॥ प्रारब्धकृत्यदशमनुवदात॥७॥ मय्यनंतमहं भो धौ चित्रवाते प्रशम्यति॥ अभाष्या जीववर्णि

12

ब्रह्मवत्तात्मा ज्ञानादिति पदं विषयः नम गोचर इत्यनेनापि संबध्यते अज्ञानमूला विषय प्रीतिरिति प्राप्नु क्तं अथ
सर्वा ध्यास्ता ध्यानतया त्मानि ज्ञाने सात विषयेषु पुनः न प्रति संबध्यते इत्याह ॥ ७ ॥ विश्वं स्फुरति यत्रेदं तरंगा इव सा
गरे ॥ सोहमस्मीति विज्ञाय किं दी न इव धावसि ॥ ३ ॥ सागरे तरंगा इव यथा पृथक् सत्ताराह तास्तदद्य वेदं विश्वं पृथक्
सत्तारहितं स्फुरति सतत्यदर्थो ह मस्मीति विज्ञाय मा ज्ञात्कृत्य दीन इव ममेदं भवा त्वति वत्मा कुल एव किं धावसि
कथं धावसीति आक्षेपः ॥ ३ ॥ तदेव श्लोकत्रयेण ज्ञानानाशिष्ये दृश्यमानं विषय व्यवहारमाह पेदा नी सर्वज्ञान
शु विषय व्यवहारं शिष्यपरिहार्थं गुरुराक्षिपात् ॥ ७ ॥ अत्रापि शुद्धचेतन्यमात्मानमातमुदरं ॥ उपस्थे त्यंत संसक्तो
मालिन्यमाधगच्छति ॥ ४ ॥ शुद्धचेतनं अत्रापि गुरुमुखादेतं वाक्यतः साधकात्कृत्वापि उपस्थे समीपस्थे वि
षये त्यंत संसक्तमन्नात्मजः कथं मानिन्यं मौ द्यमाधमछति प्राप्नोति ॥ अस्य प्रकरणस्य शिष्यजज्ञासार्थमाक्षे
पमुद्रयैव प्रवृत्तत्वाद्यत्राक्षेपवाचकं पदं न दृश्यते तत्र तदभ्याहर्तव्यं ॥ ४ ॥ पुनरप्याश्चर्यमुद्रयाक्षिपात् ॥ ७ ॥ स
र्वभूतेषु चात्मानं सर्वभूतानि चात्मानि ॥ मुनेर्जीनत आश्चर्यममत्वं मनुवर्तते ॥ ५ ॥ सर्वभूतेषु ब्रह्मादिसृष्टा

वरातेषु आत्मानं चाध्यानं नृते जायते ॥ सर्वं नृत्तानवात्मानं जौ पुनर्गवदधस्ता न जानतो मुनेर्विषयेषु मम
त्वमनुवर्तते इति आश्चर्यं च संजायं ॥ न हि श्रुत्वा कायामधस्तरजते इति जानतस्तत्र ममत्वं संजानीत भावः ॥ ५ ॥
आस्थितः परमो देतं मोक्षार्थं पितृव्यवस्थितः ॥ आश्चर्यं कामवशा गोविन्दः केन शिखया ॥ ६ ॥ आस्थितः परमं स
जानीय विजातीयस्वगतनेदं श्रममेतमास्थितः ॥ साक्षादनुभवस्तथा मोक्षस्वरूपोऽर्थः सच्चिदानंदोऽहं तत्र व्यव
स्थितः तैदेकप्रवणोऽपि कामवशाः स नृकेन शिखया नाना क्रीडाभ्यासेन विन्दो दृश्यते इति आश्चर्यं ॥ ६ ॥ उद्धृतं ज्ञान
जर्मत्रमवधार्याति दुर्बलः ॥ आश्चर्यं काममाकांक्षेत्कालमेतमनुश्रितः ॥ ७ ॥ उद्धृतं कामं ज्ञानजर्मित्रं ज्ञानस्यात्यंत
वैरिणमवधार्यानिश्चयापि अति दुर्बलं अतिशयेन बलं श्रम इव ज्ञानी कामं विषयमाकांक्षेत्कामं वांछति इदमा
श्चर्यं कीदृशः अंतकालमनुश्रितैः ॥ न हि समीपवर्तिन्यंतकाले सति विवेकिनो विषयश्चायुक्तेति भावः ॥ ८ ॥
इहामुत्र विरक्तस्य नित्यमात्मतत्त्वमनित्यं शरीरादिकं तद्विवेकिनो मोक्षः सच्चिदानंदस्तत्र कामोत्तः
करणं यस्यावां विधस्य ज्ञानिनोऽपि मोक्षादेव असंभूतं नु धनवियोगदेव विनिष्कामं यदृश्यते ॥ इति आश्चर्यं ॥ न हि
इहामुत्र विरक्तस्य नित्यमनिसा विवेकिनः ॥ आश्चर्यं मोक्षकामस्य मोक्षादेव विनिष्कामं ॥ ८ ॥

स्वप्रदृष्टतनुवननारोपिनाप्रतांभयंकापिदृष्टमितिभावः॥८॥एवमाक्षेपमुद्रयापूर्वमुक्तं॥अथज्ञानिनस्तोषरो
षावनुचित्तावितिचुकिंतोनिरूपयति॥९॥धीरस्तुनोज्यमानोपिपीडमानोपिमर्षदा॥आत्मानंकेवलंपश्यन्
तुष्यातनकुप्यति॥१०॥धीरोज्ञानीलोकैर्विषयान्नोज्यमानोपितयानंदादनापिद्रमानोपिसर्वदाआत्मानंकेव
लंसुखदुःखभोगादिराहतंपश्यन्तुष्यातनकुप्याततोषरोषहेतूनांकेवलंआत्मामसंभवज्ञानादितिभावः॥
११॥किंचतोषहेतूनांस्तुतिनंदादीनांशरीरधर्मत्वाच्छरीरस्यचात्मनिन्नत्वेनानुसंधानात्कथंज्ञानिनस्तोष
रोषावित्याह॥१२॥चेष्टमानंशरीरंस्वंपश्यत्यतोनाशरीरवत्॥संस्तवेचापिनिंदायांकथंहृमेन्महाशयः॥१३॥स्वेश
रीरंस्वात्मनिन्नचेष्टाश्रयत्वादभ्यशरीरविदितियःपश्यतिमहाशयःमहतिवत्सलित्वाशयोयस्यसंस्तवेस्तुनावपि
चनिंदायांकथंहृमेत्कथंतोषरोषरूपांवाक्रयांब्रजादत्याक्षेपः॥१४॥मार्यमारकयोरमत्यत्वानुसंधानात्संनिहिते
पिमृत्योर्ज्ञानिनस्त्रासःकथमित्याह॥१५॥मायामात्रमिदंविश्वंपश्यन्निगतकोतुकः॥अपिसन्निहितेमृत्योर्क
थंनृस्यतिधीरधीः॥१६॥इदंदृश्यमानंविश्वंमार्यमारकादिरूपंसमग्रमायामात्रमसद्रूपंपश्यन्त-एवकुतइदंश

रीरादिकंजायतेकुत्रावितनयंयातेवंरूपःकोतुकरादितस्तथाधीरःस्वस्वरूपादचलाधीर्यस्यसंनिहितेमृत्योसत्यपि
कथंनृस्यतीत्याक्षेपः॥१७॥सर्वेषामाक्षेपाणांसमर्थंनार्थंज्ञानिनोनिरूपत्वमाह॥१८॥निःस्पृहंमानसेयस्यनेराशे
पिमहात्मनः॥तस्यात्मज्ञानरूपस्यतुलनाकेनजायते॥१९॥यस्यनेराशेपमोक्षोपिमानसंनिस्पृहंतस्यात्मज्ञानरूपस्य
ब्रह्माहमस्मीतिज्ञानतः॥समाप्तसर्वमनोरथस्यकेनममेतुल्यनाजायतेनकेनापिइत्यर्थः॥२०॥ज्ञानिनःहानोपादा
नादिव्यवहारमाक्षेपयति॥२१॥स्वभावादेवज्ञानानोदृश्यमेतन्नकिंचन॥इदंग्राह्यमिदंताज्यंसकिंपश्यतिधीरधीः
२२॥प्रपंचोमिष्यादृश्यत्वात्॥श्रुतिकारजतवदितनुमानादेतदृश्यंनकिंचनमन्नाप्यसादितिज्ञानानोनिश्चय
वान्योधीरधीःसइदंग्राह्यमिदंताज्यमिति कथंपश्यतीत्याक्षेपः॥२३॥अत्रहेतुमाह॥२४॥अंतस्तत्ककषायस्यनिर्द
हस्यानिराशिषः॥यदृच्छयाचगतोभोगेनदुःखायनतुष्टये॥२५॥अंतःकर्मात्मकाःकषायाःविषयवासनायेनतस्य
निर्दहस्यशीतोष्मादिसमचित्तस्य॥अतएवनिराशिषःविषयवासनाविहितस्ययदृच्छयादेवयोगादागतःप्राप्नोभोगः
भुज्यमानोविषयोदुःखायनभवति तुष्टयेचतन्नभवति॥२६॥इत्याक्षेपबरोपदेशचतुर्दशकं॥इतिश्रीमद्विश्वेश्व

शिवरचितामष्टावक्रटीकायामहेपदारोपदेशकं नाम तृतीयं प्रकरणं ॥ ३॥ ॥ गुरुतैवमुपाक्षिप्तः शिष्यो ज्ञा-
नदशो ह्यमृतः ॥ ज्ञानिन्यशेषचेष्टानां स्पष्टमाचष्टमं नवं ॥ १॥ एवं तव गुरुणा परिहृत्य माक्षिप्तः शिष्यः प्रारब्धवशा-
दाधितानुवृत्त्या ज्ञानिन्यपि सर्वव्यहाराणामुपपत्तिमात्मज्ञानो ह्यसवशादेवाह ॥ षड्विंशोऽध्यायः ॥ ७॥ हेतात्मज्ञस्य
धीरस्य खेतनो भोगलीलया ॥ न हि संसारवाही कैर्मदैः सह समानता ॥ १॥ हेतेत्यात्मज्ञानो ह्यस्मिन्नेहर्षे हेतुरोऽयं
तमज्ञस्य सर्वाधिष्ठानतया स्वात्मा तं जानतः ॥ अतएव धीरस्य विषयैरविक्षिप्तचित्तस्य भोगलीलया विषयभोगा-
दिरूपया लीलया क्रीडया प्रारब्धवशात्प्रवृत्तया खेतनः ॥ क्रीडतः संसारवाही कैः संसारद्युत्तपश्चान्निर्मदै-
र्देहाद्यात्मवेदानः सह न हि समानता नैव तुल्यत्वं ॥ तडक्कं भगवता तत्वावबुमहावाहो गुणकर्म विभागयोः ॥ गु-
णगुणेषु वर्तते इति मतवानमज्ञता ॥ ननु संसारव्यवहारस्थो ज्ञानी कथं न संसारी तुल्य इत्याशंक्य हर्षोदराहत-
त्वात्तस्यैव लक्षणमाह ॥ ७॥ यत्पदं प्रेमवोदीनाः शक्राद्या सर्वदेवता अहो न वसिष्ठो योगी न हर्षमुपगच्छति ॥ १॥ अहो
इति संबोधने हेतुगोचरा अहो आश्चर्यं शक्राद्याः सर्वदेवता अपि यत्पदं प्रेमवः यत्पदं प्राप्तिमिच्छन्तो दीनास्तदप्राप्ति-

तः ॥ शोच्या वर्तते न त्रसच्चिदानंदारवेपदे स्थितस्तत्पदार्थे क्व जानातु वर्तमानो योगी न धर्मात्कात्कारो विषयभोगा-
न्न हर्षं प्राप्नोति ॥ नापि तदपगमाद्विग्रो न वतीत्यर्थः ॥ २॥ तत्त्वज्ञस्य विध्वाकिं करत्वं पुण्याद्यसंस्पर्शमाह ॥ ७॥ तज्ज्ञस्य
पुण्यपापान्यसंस्पर्शं तर्जयते ॥ न ह्यकाशस्य धूमेन दृश्यमानापि संगतिः ॥ ३॥ तत्त्वपदार्थे क्वानि ज्ञस्य पुण्यपापा-
न्यसंस्पर्शः करणधर्माणाम् स्पर्शः संबधो न जायते ॥ ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते इति स्मृतेः ॥ अत्र दृष्टं तमा-
ह ॥ न हि इति ॥ यथा हि आकाशस्य धूमेन ॥ सह दृश्यमानापि संगतिर्नास्ति तथा तज्ज्ञस्य न पुण्यादिसंगतिरित्यर्थः ॥
ननु कर्माणि कृते कथं न पुण्यादिस्पर्श इत्याशंक्य ॥ ४॥ ज्ञानिनो विधिनियमेषु न विद्यमाना ॥ ७॥ आत्मेवेदं जगत्स-
र्वं ज्ञातं येन महात्मना ॥ यह छया वर्तमानं तं निषेधुं कुरुते न कः ॥ ५॥ येन महात्मना इदं दृश्यमानं सर्वजगद्वैतं ज्ञातं
तं ज्ञानिनं यह छया प्रारब्धवशादेव वर्तमानं को वचकत्वापो न विषेधुं प्रवर्तयितुं वाक्यमसमर्थं न कोपीत्यर्थः ॥ तडक्कं शरी-
रकभाषे ॥ अविद्याविषयो वेद इति ॥ प्रबोधनीय एवासौ सुप्तो रात्रौ वै दिनि रिति स्मृतिरपि ॥ ४॥ ननु ज्ञानिनोऽपि न यह छया
प्रवर्तते किं तु इच्छा निषेधे वेत्याशंक्याह ॥ ७॥ आबुहसं वयं येन तज्ज्ञाने चतुर्विधे ॥ विज्ञस्यैव हि सामर्थ्यमिच्छा निषेधवर्जने ॥

५॥ आवस्य संवर्षे ते चतुर्विधे भूतग्रामे इच्छानिच्छे विवर्जयितुं मशको तथापि विवर्जयेव छादेष निवर्तते सामर्थ्यमतो यदृ
 छया प्रवर्तमानो ज्ञानी न विधानयम्य इत्यर्थः ॥५॥ अद्वैतज्ञानेन द्वितीयस्य बाधनत्वात् ज्ञानिनां भयहेतुकोपि नास्तीत्युपसं
 हरति ॥६॥ आत्मानमदयंकश्चिज्ज्ञानात् जगदीश्वरं ॥ यदेतत्स कुरुते न भयं तस्य कुत्रचित् ॥६॥ कश्चित्सहस्रेषु एकाव
 जगदीश्वरं तत्पदार्थं आत्मानं त्वंपदार्थं अद्वयमिति नन्ता जानाति स यदेतत्तत्रारंभवशाद्वाधना नुवृत्त्येदं कर्तव्यमिति मन्य
 ते तत्करोति एवं करोति एवं कुर्वतस्य कुत्रचिदहं वा मुत्र वा भयं नास्ति भयहेतोर्द्वैतज्ञाति बाधनत्वादिति भावः ॥७॥ सुज्ञास
 षट् ॥ इति श्रीमद्विष्णुश्रवणचताया मष्टावक्रटीकायां शिष्योक्तानुभवोक्त्या सषट्चतुर्थप्रकरणं ॥४॥ ॥ एवमुक्त्वा
 सषट्के न स्वशिष्येऽपि परिहिते ॥ गुरुर्होपदेशार्थं त्वययोगमया ब्रवीत ॥ ॥ एवमुक्त्वा सषट्के न स्वशिष्येऽपि हते सति पु
 नर्होपदेशार्थमाचार्यो लयमुपदिशति श्लोकचतुष्टयेन ॥८॥ न ते संगोऽस्ति केनापि किंशुद्धस्य कुमिच्छसि ॥ संघातवलयं कु
 र्वन्नेवमेव लयं व्रज ॥ १॥ हे शिष्य शुद्धबुद्धस्य भावस्तव केनापि देहे होतुं नाहंकारममकारास्य देह न संगोऽस्ति अतः शुद्धो
 संगस्तं किं त्यक्तुं कमुपादातुं चेच्छसितस्मात्संघातस्य देहस्य विलयं कुर्वन्नाहं देहेति निरसनं कुर्वन्नेव देहादनिरसनरूपमे

मेव लयं व्रज ॥१॥ उदेति भवतो विश्ववारिधेरिव बुद्धः ॥ इति ज्ञात्वेकमात्मानमेवमेव लयं व्रज ॥ २॥ हे शिष्य भवतः स
 काशाद्विष्णुमुदेति भवदभिन्नमेव यथा वारिधेः सकाशाद्बुद्धो वारिधेरभिन्नत एवोदेति इत्येवंप्रकारेण एकं स ज्ञानी यथि
 ज्ञातीय मेदरादतमात्मानं ज्ञात्वा एवमेवैकात्मज्ञानमेव लयं व्रज ॥ २॥ ननु प्रत्यक्षतोऽभिन्नतया हारमर्प्यादिभेदे प्रात
 यमाने कथं हारादिविलय इत्यत्राह ॥८॥ प्रत्यक्षमप्यवस्तुत्वादिष्वनास्त्वमनेत्वयि ॥ रजुमर्प्य इव यत्केनैवमेव लयं व्रज ॥ ३॥
 प्रत्यक्षमपि व्यक्तं हृदयं विश्वमनेत्वयि नास्तेषां अवस्तुत्वात् ॥ रजुमुजंगवत्तस्मादेवमेव लयं व्रज द्वितीयस्य हेयोपादे
 यस्मैवाभावादस्य ॥३॥ समदुःखसुखः पूर्ण आशानैराशयोः समः ॥ समजीवितमृत्युः सन्नेवमेव लयं व्रज ॥ ४॥ पूर्ण आ
 त्मानंदपूर्णस्त्वमत एवैव वशाद्भुतयोः सुखदुःखयोः समः इच्छा योश्च समस्तथा ज्ञात्वा नेमृतौ वा समानं विचारः सुखदुःखा
 दीनामनात्मधर्माणं तु छत्वा नुसंधानात् सुखदुःखादिषु समः ॥ वत्सहृष्टरूपं लयं व्रजेत्यर्थः ॥४॥ इति श्रीमद्विष्णु
 श्रवणचताया मष्टावक्रटीकायां चार्येणोक्तलयचतुष्टयं नाम प्रथमं प्रकरणं ॥५॥ ॥ गुरुणो वंपरीक्षार्थमुपदिष्टे लये सति
 पूर्णोत्तमो लयादीनां शिष्योऽपि भवमवब्रवीत् ॥ तदेवं गुरुणा तत्परिहार्थं लययोगे समुपादिष्टे सति लयाद्यभावापवादकमा

१७

आज्ञानमनुवदन्नेवशिष्यः पूर्णतमनो लयाद्यसंभवमाह आकाशादिचतुर्भिः श्लोकैः ॥ ७ ॥ आकाशवदनंतो हं घट
 वत्पाकृतं जगत् ॥ इति ज्ञानं तथैतस्मिन्त्यागो नग्न हो लयः ॥ १ ॥ अहं मां काशवदनंतः ॥ न न्या नंतस्मात्तमनो देहादिनिवासः
 कथं श्यताह ॥ घटवत् इति ॥ प्राकृतं प्रकृतिकार्यं जगद्देहादिकं घटवद्यथा घटाकाशस्यावच्छेदको निवासस्थानं च तथा तम
 नो देहादिरंक देशवच्छेदक एव कोम इव घटादिसमर्थः ॥ अत्र प्रमाणमाह ॥ इति इति इत्येवं वेदांतामिदं ज्ञानमनुभव रूपम
 वप्रणमतो नान्यथा भावशंके समर्थः ॥ तथेति ॥ तथा सत्यात्मनो नंतत्वे तस्मात्तमनस्यागो ग्रहणं लयश्च न संभवति परिच्छि
 न्तस्यैव घटादेस्मागादिदर्शनादिसमर्थः ॥ १ ॥ घटाकाशदृष्टांतदेहात्मनोर्भेदशंकासादित्यपरितोषादाह ॥ ७ ॥ महोदधिरिति स्पृष्टं ॥
 ॥ महोदधिरवाहं सः प्रपंचो विचिसेन्निभः ॥ इति ज्ञानं तथैतस्मिन्त्यागो नग्न हो लयः ॥ १ ॥ समुद्रवीचिदृष्टांतदेहात्मनोर्भेदशंका
 रिशंकासादित्यपरितोषादाह ॥ अहं स इति स्पृष्टं ॥ ७ ॥ अहं स मुक्ति संकाशो रूपवद्विषयकत्वात् ॥ इति ज्ञानं तथैतस्मिन्त्या
 गो नग्न हो लयः ॥ १ ॥ ॥ ७ ॥ मुक्तिदृष्टांतस्यात्मनि परिच्छिन्नत्वशंकासात्तद्व्यावृत्तसमर्थमाह ॥ ७ ॥ अहं वा सर्व भूतेषु सर्व भू
 तान्येषो मयि ॥ इति ज्ञानं तथैतस्मिन्त्यागो नग्न हो लयः ॥ १ ॥ अहं वा अहमेव सर्व भूतेषु प्राकृतिकेषु सत्ता स्फूर्त्यादि

१७

पदत्वेनास्मिन्नथातो देतोः सर्व भूतानां निष्ठान भूते मयि वर्तते ॥ इति ज्ञानं वेदांतमिदं तथा सत्यात्मनस्यागादिकं न
 संभवतीत्यर्थः ॥ ४ ॥ इति श्रीमद्विष्णुश्रविरचितायामष्टावक्रटीकायां शिष्यप्रोक्तमुत्तरचतुष्टयं नाम षष्ठं प्रकरणं ॥
 ६ ॥ ॥ लययोगानुष्ठाने व्यवहारं निरंकुशं आशंक्य शिष्यः सोऽस्मादब्रवीत्पुरुषमुत्तरं ॥ १ ॥ ननु लययोगाभावे संसा
 रविक्षेपो निरंकुशप्रसरः स्यादित्याशंक्य तस्मानिष्टत्वाभावे मनुभवपंचके नोत्तरमाह ॥ ७ ॥ मय्यनंतमहं भो धौ विश्व
 यो तदतस्ततः ॥ अमातस्वांतवातेन नममास्ससहिष्णुता ॥ १ ॥ हे शिष्य मया तम्यनंते महा ममुदे विश्वाख्यो तनौ का
 स्वांतवातेन मनः पवनेन इतस्ततो अमतिश्च ममासाहिष्णुता अमर्शशीलता स्ति ममुदे विष्वक् नौका पराभ्रमाण इत्यर्थः ॥
 १ ॥ जगद्यवहारस्यानिष्टत्वाभावः पूर्वमुक्तः ॥ जगदुदयापगमयो रपि ना निष्ठते साह ॥ ७ ॥ मय्यनंतमहं भो धौ जगद्वा
 चिः स्वभावतः ॥ उदेतु वास्तमाया तु न मे वृद्धिर्न च कृतिः ॥ २ ॥ आत्मानि अने ते मे विनाशरहिते मां हति व्यापकं महं भो
 धौ ममुदे मयि जगदाख्या वीचिः स्वभावतः दृश्यत्वादिसंभावोऽदेतु वा परमस्तमाया तु न दुदये वृद्धिर्नास्ति व्यापकत्वा
 तदपगमे च कृतिर्नास्ति अनंतत्वादित्यर्थः ॥ २ ॥ पूर्वदृष्टांतं न स्यात्तमनः परिणामित्वं स्यात्तद्वारणार्थमाह ॥ ७ ॥

१८ मय नंतमहं मोक्षो विष्णुनाम विकल्पना ॥ अतिशो ते निराकारा तदेवाहमास्ति नः ॥ ३ ॥ मय नंतमहं मोक्षो नाम
 प्रसिद्धं विष्णुं कल्पना ममात्रमेव ननु तात्त्विकं अतः कारणात् अहमतिशो नः प्रपंचोपपन्न इति ॥ अत्रेदमुपादानि
 कारमात्रं ॥ एतदात्मज्ञानमेव अहमास्ति नः ॥ अत्रितो ननु त्वय्योगं तस्य पूर्वमेव दृष्टितत्वात् ॥ ३ ॥ अतिशो तत्त्वमेव
 स्पष्टयति ॥ ७ ॥ नात्मा भावेषु नो नावस्तत्रानंते निरंजने ॥ इत्यस्योक्त्युद्देशः शांता तदेवाहमास्ति नः ॥ ४ ॥ आत्मा भावेषु
 देहादिषु आद्यंततया नास्ति आपकत्वात् नो नावो देहादिसत्त्वात्मा नास्ति अनंते निरंजने सति इति कारणद्वय
 सक्तं संसर्गशब्देन तावत्सृष्ट्युद्देशादिधर्मासंस्थितेन एव शांत इत्यर्थः ॥ ४ ॥ इच्छादिशब्दतत्त्वे हेतुं तदमप्याह ॥ ७ ॥
 अतो चिन्मात्रमेवाहं इन्द्रजालोपमं जगत् ॥ अतो मम कथं कुत्र हेयोपादेय कल्पना ॥ ५ ॥ अहो इत्याश्चर्यरूपमलो
 किकंचिन्मात्रं चैतन्यमात्रमेवाहं जगत् सर्वं प्रपंचं जगत् इन्द्रजालोपमं दर्शनकालेऽपि पृथक् सत्तारहितमसौ विष्णुस्य
 पृथक् सत्तारहितत्वात् नमकुत्र वस्तुनिकथं केन प्रकारेण हेयोपादेय बुद्धिः स्थानं कुत्रापीत्यर्थः ॥ ५ ॥ इत्यनुभव
 पंचकं सप्तमं प्रकरणं ॥ इति श्रीमद्विष्णुसर्वविचितायामष्टावक्रटीकायामनुभवपंचकविवरणे सप्तमं प्रकरणं

७ ॥ ॥ ॥ इच्छापरिहितज्ञानं शिष्यमेवाभिर्नंदितुं ॥ गुरुर्बंधमोक्षस्य अवस्थां मम्यगवती ॥ १ ॥ तदेवं पादुः प्रकरणैः
 स्वशिष्यं सम्यक् परिहृय बंधमोक्षस्य अवस्थानं रूपं व्याजेन गुरुः स्वशिष्यानुभवमाभिर्नंदात् चतुर्भिः श्लोकैस्तदे
 ति ॥ ७ ॥ तदा बंधो यदा चित्तं किंचिद्वांछति शोचति ॥ किंचिन्मुंचति गृह्णाति किंचिदृष्यति कुप्यति ॥ १ ॥ हे शिष्य अ
 तो मम कथं कुत्र हेयोपादेय कल्पनेत्यंतं त्वय्योक्तं तत्रैव यतश्चित्रं विषयाकांक्षा यदा वांछादिविकारवति त
 देवजीवस्य बंध इत्यर्थः ॥ ७ ॥ तदामुक्तिर्यदा चित्तं न वांछति न शोचति ॥ न मुंचति न गृह्णाति न हृष्यति न कुप्य
 ति ॥ २ ॥ यदा चित्तं वांछादिविकाराती तं तदामुक्तिर्यथा ॥ २ ॥ तदेवं पृथक् बंधमोक्षावुक्तौ अथ समुच्चयेन बं
 धमोक्षावाह ॥ ७ ॥ तदा बंधो यदा चित्तं सक्तं कास्वपि दृष्टिषु ॥ तदामोक्षो यदा चित्तमसक्तः सर्वदृष्टिषु ॥ ३ ॥ य
 दा चित्तं कास्वपि अनात्मदृष्टिषु संसक्तं तदा बंधः ॥ यदा चित्तं सर्वोऽपि विषयदृष्टिषु संसक्तं न भवति तदा
 मोक्ष इत्यर्थः ॥ ३ ॥ अस्तु वा बाधितानुवृत्त्या सर्वापि विषयदृष्टिर्वंधस्तन्निवृत्तौ मोक्ष इति पूर्वमुक्तं
 लयाप्यहंकारनिवृत्तौ मोक्षस्तदनिवृत्तौ बंध इति वदन्नेव शिष्योक्तमर्थमभिर्नंदितुमनुवदति ॥ ७ ॥

१८

यदा ह तदा मोक्षो यदा हं बंधनं तदा ॥ मत्वेति हेतुया किंचिन्मागृहाण विमुञ्च मा ॥ ४॥ यदा ह नित्येवं रूपः प्रथ-
मो ध्यासो नर्यमूलभूतो निवर्त्तते तदा बंधनमिति ज्ञात्वा हेतुया अनायासे नैव हानोपादानादिक्रियाणामकर्त्तव्यमपि
अकर्त्ता तज्ज्ञानेन कर्त्तव्यमिति मानो निवर्त्तत इति भावः ॥ ४॥ इत्यष्टावक्रे बंधमोक्षं चतुष्टयं अष्टमं ॥ इति श्रीमद्विष्णो-
श्चरितं चितायामष्टावक्रटीकायां गुरुश्रीकृष्णवंधमोक्षव्यवस्थाष्टमं प्रकरणं समाप्तं ॥ ॥ ८॥ ॥ शिष्योक्तानुभवमेव
दादौ र्यगुरुणोच्यते निर्वेदस्य प्रमाणं निरिच्छादित्यजनात्मकं ॥ १॥ मत्वेति हेतुया किंचिन्मागृहाणेति यदुक्तं तत्र किं
द्वारमपीत्यपेक्षायां गुरुमोदनमुद्रया वैराग्याष्टकमाह ॥ ७॥ कृताकृते च दंष्ट्रा निकदाशं तानि कस्य वा ॥ एवं ज्ञाते ह नि-
र्वेदादवस्थागपरोद्वेगः ॥ १॥ कृताकृते इदं कर्त्तव्यमिदमपकर्त्तव्यमित्यभिनिवेशो दंष्ट्रानि मुखदुःखादीनि कस्य कदा वा
शं तानि निरुतानि अपि तु न कस्यापि कदापि शं तानि इत्यर्थः ॥ एवं तात्वाद्दहकृताकृतादिषु निर्वेदादभिनिवेशादि-
परित्यागादेवं तागपरोद्वेगः ॥ कीदृशस्त्वमद्वेगः ॥ नास्ति कुत्रापि अस्मिन् होयस्य ॥ १॥ चित्रधर्मसागरूपो निर्वेदस्त-
कस्यचिदेव सान्न तु सर्वमेत्याह ॥ ७॥ कस्यपि तात धनस्य लोकचेशवलोकनात् ॥ जीविते छावुभुसाचमुमुक्षो-

१८

ने

यशमेमताः ॥ १॥ राहेतात शिष्यमहस्त्रेषु मध्ये कस्यचिदेव धनस्योत्पत्तिविनाशरूपलोकचेशवलोकनात् जीविते छा-
वुभुसाचमुमुक्षोः ज्ञाने छादय उपशमं ता ॥ इदं तु तादृशं निर्वेदसंपन्ना शिष्यमभिनिन्दितुमेवोच्यते न नृपादृश्यते इति
प्रागुक्तमेवाह ॥ ननु ज्ञानिनां सर्वत्रेहोपशमं किं हेतु इत्यत आह ॥ ७॥ अतिसर्वमेवेदं ता पात्रनय इषितं ॥ अ-
सारं निदि तं हेयमिति निश्चित्य शास्त्रात् ॥ ३॥ इदं दृश्यमानं सर्वं प्रपञ्च जातमानं त्वं चैवेधस्य तया पृथक् सत्त्वं
न गृह्यमानं मन आत्मा का धैव का धौ तिकता पत्रय इषितं ॥ अत एवासारं तु ह्यम त एव हेयं पृथक् सत्त्वं यो नै-
वाक्षणीयमिति निश्चित्य ज्ञानं शास्त्रात् ॥ कुत्रापि इहो न कुरुते ॥ ३॥ दंष्ट्रानामारब्धं कर्म वशादवश्यं भाविता कृते ह्य-
निच्छेदविहाय यथा प्राप्त भोगी मुक्तिमवाप्नुयादित्याह ॥ ७॥ कोमौ कालो वयः किं वायव दंष्ट्रानो नृणां ॥ तासु पेक्ष्य यथा
प्राप्तवर्त्तसि धिमवाप्नुयात् ॥ ४॥ यत्र नृणां दंष्ट्रानि मुखदुःखादीनि न संत्यस्यैकः कालः कावावात्यादिवयोलक्षणाशरी-
रावस्थापितु न कापीति विचार्य तानि दंष्ट्रान्युपेक्ष्य तत्रेहामनिच्छां म ह्त्वा यथा प्राप्तेष्वनियमकतया वर्त्तसि मुक्तिम-
वाप्नुयादित्यर्थः ॥ ७॥ तर्कशास्त्रादिज्ञानेषु निष्ठान कर्त्तव्या नाना विप्रतिपत्तयस्तत्वात् नापि कर्मसु नाप्यष्टांगयोगः

१८

२०

विधित्याह॥ ७॥ नानामतेमदधीणं साधूनां योगिनां तथा॥ दृष्टानिर्वेदमापन्नः को न शाम्पतिमानवः॥ ५॥ म दधीणं
 गोत्रमजैर्मिनप्रभृतीनां मतेनानाविधंपरिच्छिन्नं दृष्ट्वा तर्कशास्त्रादिभ्यो निर्वेदमापन्नं तथा साधूनां कर्मे निष्ठा नो म
 तेनानाविधं केचिदोमपरा केचिन्नपराः॥ केचिन्नृत्तचो दायादिपरा इति नानाविधं दृष्ट्वा कर्मेभ्योपि निर्वेदमापन्न
 स्तथायोगिनां मतेनानाविधं केचिदष्टांगयोगपरा केचिन्महदादप्रसंख्यानपरा इति नानाविधं दृष्ट्वाष्टांगयोगादिभ्योपि
 निर्वेदमापन्नः केवलमात्मानुसंधानान्नष्ट को मणाम्प्रातकः सुखं न प्राप्नोतीत्यर्थः॥ ५॥ केवलं ज्ञानान्नष्टमेवाश्रित्य कर्मा
 दिकं माकुरु इत्याह॥ ७॥ कृत्यामूर्तिपरितानं चेतन्यमनिकंगुरुः॥ निर्वेदसमतायुक्त्या यस्तारयति संसृतेः॥ ६॥ निर्वेद
 समतायुक्त्या निर्वेदो नाम ध्ययानासक्तिस्तथा शत्रुमित्रे समता सर्वत्रात्मबुद्धियुक्तिर्नाम श्रुत्यनुग्राहकस्तर्कः गतेः
 चेतनस्य सच्चिदानंदसंस्पर्तिपरिज्ञानं स्वरूपसाक्षात्कारं कृत्वा तदंतर्नास्तिकश्चिद्रूपस्य सनिकंगुरु एवं
 विधीयः संसृतेः प्रकारादात्मानं तां स्थितिः॥ ६॥ चेतनस्य स्वरूपज्ञानोपायमाह॥ ७॥ पश्य भूतविकारास्त्वं भूतमा
 नान्यथार्थतः॥ तत्र ज्ञानं ध्यानं मुक्तं स्वरूपस्थो भविष्यसि॥ ८॥ देशिय भूतविकारा न्देहेन्द्रियादीन् प्रथयार्थ

२०

तस्ततः भूतमात्राव्ययमनु आत्मस्वरूपात्॥ एवं सति संत न्नाहं धनिर्मुक्तः स न शरीरादिष्विव कात्मस्वरूपस्य
 न विषयसि शरीरादावनात्मन्यानां ते सति तस्माद्ही नूत आत्मा॥ इति मुनेय इति भावः॥ ७॥ जानन्नेवमात्मानि
 ज्ञातेपि तत्र निष्ठा कथं शरीरादित्याशंक्य कसनात्माणादित्याह॥ ७॥ वासना एव संसार इति मर्त्यं विमुच्यताः॥ तत्रा
 गोवासनात्यागात् स्थिति रयथा तथा॥ ८॥ वासना विषयवासना एव संसार इति कारणत्वात् वासना स्वावमुच्यतां
 त्यागाच्चात्मानं प्राप्य संसारात् स्थिति रयथा तथा॥ अथाश्रयुना कसनात्यागे सति स्थिति रयथा तथा यथा प्रारब्ध
 तथैवेत्यर्थः॥ ८॥ इति श्रीमद्विष्णुस्मृत्युक्तिरविश्वनाथप्रसादवक्त्रा टीकायां गुरुप्रोक्त निर्वेदाष्टकं नवमं प्रकरणं॥ ९॥
 विषयाणां मभावेपि तु निर्वेद ईरितः॥ तस्मिं धर्मे च विषये विष्णोः सममपि नंदनमुद्रयः॥ वैश्वस्यं शान्तिरीर्यते॥ विष
 योर्विनापि संतोषरूपो निर्वेदः प्रागुक्तः अथेदं विषयं विष्णोः सममपि नंदनमुद्रयगुरुदाहातिः॥ ७॥ विहाय वैरिणं का
 ममर्थं चानर्थसंकुलं॥ धर्ममप्येतयोर्हेतुं सर्वत्रानादं कुरु॥ १॥ कामं वैरिणं ज्ञानशत्रुं विहाय तथानर्थसंकुलमर्जनं रक्षणे
 व्यथेवानेकशोकदुःखसंकुलमर्थं विहाय तथा एतयोः कामार्थयोः अनर्थयोर्हेतुं धर्ममपि विहाय सर्वत्रानवर्गहेतुं कर्मस्व

नादरेमुपेक्षां कुरु ॥१॥ ननु मित्रकेत्राफलकेषु कर्मसु कथं अनादर इत्याशंक्य मित्रादीनामानित्यत्वमाह ॥२॥ स्वप्नेंद्रजाल
वत्तत्पदि नानि त्रिणिपंचवा ॥ मित्रकेत्रधनागारदारदायादि संपदः ॥२॥ हेशिष्य मित्रादसंपदः स्वप्नेंद्रजालवत्तत्पयतोद
नानि त्रिणिपंचवास्तु यिन्य इत्यर्थः ॥२॥ ॥३॥ यत्र यत्र भवेत्तस्मात्संसारं विधितत्रैव ॥ प्रोढं वैराग्यमाश्रित्य वीतदृष्टः सुखी भ
व ॥३॥ यत्र यत्र येषु प्रसिद्धेषु विषयेषु दृष्ट्वा भवेत्तमेव संसारं विषयदृष्ट्वा यावत्कर्मक्षारा संसारहेतुत्वात् अतः प्रोढं वैराग्यं प्रा
प्तेरर्थे प्रीत्य भावमास्त्याय वीतदृष्टः अप्राप्यर्थं हारहितः स नूतमनिष्ठया सुखी भवेत्यर्थः ॥३॥ अमुमेवार्थं प्राधान्येन
आदृष्ट्वा मात्रात्मको बंधस्तन्नाशो मोक्ष उच्यते ॥ भवासंसारं मात्रेण प्राप्तिमुच्छिर्मुकुमुकु ॥४॥ दृष्ट्वा मात्रास्वरूपबन्धः
कर्मवासनाबंधहेतुत्वात् नानाशरत्मानाशरवमोक्षो निवृत्तिहेतुत्वात् ॥ तन्नाशो मोक्ष इत्यत्र हेतुमाह ॥ नवेति ॥ भवो देहा
दि विषयस्तत्र देहासंगाभावमात्रेण मुकुमुकुः वारं वारं प्राप्तिरुच्छिः ॥ आत्मप्राप्तिः संतोषः स्यादतः दृष्ट्वा पणमे मोक्ष इ
त्यर्थः ॥ प्राप्तिमुच्छिरिनिपाठे प्राप्तिस्मात्तु निश्चयादित्यर्थः ॥४॥ ननु बुभुक्षारूपा दृष्ट्वा कथं त्याजेत्याशंकाह ॥५॥ त्वमे
कश्चेतनः शुद्धो जडं विश्वमसत्रया ॥ अविद्यापिना किंचित्साका बुभुक्षा तथापि ते ॥५॥ इह जगति त्रय एव पदार्था आ

२१

त्मा जगदविद्या च तत्र आत्मा तावत्त्वमेवैकश्चेतनः शुद्धो न तु चिद्विन्न इति सात्मानमेवैकं पूर्णं ज्ञानी हि नान्या पुनरात्म
बुभुक्षायुक्ता नापि जगद्बुभुक्षायुक्ता जगतः असत्त्वतजडत्वाच्च नापि अविद्या बुभुक्षायुक्ता तस्मापि सदसद्विलक्षणरू
पतया निर्वचनीयत्वात् ॥ तथा च तव बुभुक्षापि कायुक्तानि किंदपीत्यर्थः ॥५॥ जडं विश्वमसदित्युक्तं नदिशदयति ॥६॥
राज्यं मुताः कलत्राणि शरीराणि सुरवा निच ॥ संसक्तस्यापि नष्टानि तव जन्मानि जन्मानि ॥६॥ राज्यादीनि सवीणासं सक्तस्या
प्यासक्तिं कुर्वीतस्यापि तव जन्मानि जन्मानि नाना जन्मसु नष्टानीत्यतो विश्वमसदित्यर्थः ॥६॥ बुभुक्षापि न कर्तव्येति
प्रायुक्तमर्थधर्मार्थकामेपीछानकार्येत्याह ॥७॥ अतमर्थेन कामेन मुकुतेनपि कर्मणा ॥ एभ्यः संसारकांतारे न विभ्रान्त
मभून्मनः ॥७॥ अर्थादिना अतं अर्थधर्मकामेषु इछानकार्येत्यर्थः ॥ अत्र हेतुमाह ॥ एभ्य इति यतः कारणं संसारकां
तारे संसारलक्षणे दुर्गमेव र्त्तनिन्नाम्यतस्तव एभ्यः कामार्थेभ्यः विभ्रान्तिभ्रमणविच्छेदो नाभूदतो अर्थादिदृष्टानकर्त
व्येत्यर्थः ॥७॥ दृष्ट्वा या उपशमः प्रायुक्तः अथ क्रियामात्रोपशममाह ॥८॥ कृतं न कतिजन्मानि काये न मनसा गिरा ॥
दुःखमायासदं कर्म तदद्यात्पुपरम्यतां ॥८॥ हेशिष्य आयासदं प्रयासदं अतएव दुःखदं कर्मकायादिना कतिजन्मा

२२ निनक्तमपितुयावदप्रार्थनं प्राचिनसर्वज्ञस्वपि कृतं कर्मणा तु त्वयानर्थ एव लभ्यते तस्मादद्यापि अधुना
कर्मव्युत्पत्त्या ॥ ८॥ इत्युपशमाष्टकं ॥ इति श्रीमद्विश्वेश्वरविरचितायामष्टावक्रटीकायां गुरुप्रोक्तमुपशमद
शमं प्रकरणं ॥ १०॥ ॥ उक्तां शान्तिर्विज्ञानं विना कस्यापि जायते ॥ इति निश्चेतुमेवादगुरुजीनामृताष्ट
कं ॥ १॥ उक्तां शान्तिर्विज्ञानादेव स्यान्न त्वन्यथेति बोधयितुं ज्ञानाष्टकमाह तत्रादौ ज्ञानसाधनान्याह ॥ ७॥ भावा
भावविकारश्च स्वावादातिनिश्चयी ॥ निर्विकारो गतक्लेशः सुखेनैवोपशम्यति ॥ १॥ भावाभावरूपो विकारः स्वभा
वान्मायातत्संस्कारादेव जायते ॥ ननु निर्विकारादात्मन इति निश्चयवान्तरूपे निश्चयवलादेव सुखेनानायासेनैवो
पशम्यति ॥ १॥ ननु मायायाजडत्वात् तत्रैव च कथं भावाभावविकार इत्याशंकाह ॥ ७॥ ईश्वरः सर्वनिर्माता नेहा
न्य इति निश्चयी ॥ अंतर्गतं तत्सर्वशः शान्तः कापि न सज्जते ॥ २॥ ईश्वर एव सर्वनिर्माता न त्वमोजीवः ईश्वरपरव
रात्वादिनिश्चयी पुरुषो निश्चयवशादेव तर्गतं तत्सर्वशः अतएव शान्तो निश्चलचित्तः सन्कापि
न सज्जते ॥ २॥ ननु ईश्वर एव चेत्सर्वनिर्माता तर्ह्येकांश्चिद्द्वारा कांश्चिन्नुधनिनस्तथा कांश्चित्सुखिनः कांश्चि

२२

दैव २

३ सुखिनो रचयतस्तस्य वैषम्यं नैवेष्यतामित्याशंकाह ॥ ७॥ आपदः संपदः काले देवदेवेति निश्चयी ॥ वृत्तः स्वच्छ
द्वियो नित्यं न वांछति न शोचति ॥ ३॥ काले समयविशेषे आपदः संपदश्च देवांस्त्याक्त्वा न हृष्टा देवेश्वरपरिपाचित
देवेति निश्चयी अतएव वृत्तौ वीतवृत्तः अतएव नित्यं स्वच्छे द्वियो विषयानाहृष्टे द्वियश्चाप्राप्तेन वांछति न शो
चतीत्यर्थः ॥ ३॥ ननु उक्तं निश्चयवानपि कर्माणि कुर्वन्नेव वृत्तपत इत्याशंकाह ॥ ७॥ सुखदुःखेन न मृत्युदे
वादेवेति निश्चयी ॥ साध्यादर्शो निरायासः कुर्वन् नपि न लिप्यते ॥ ४॥ कर्मफल नृते सुखादिके देवादृष्ट्या
देव इति निश्चयी अतएव मया इदं फलं साध्यामित्यदर्शो अतएव निरायासः श्रमरहितः प्रारब्धवशात् कुर्वन् नपि
न लिप्यते ॥ कर्मज्ञानार्थं नागी न भवति कर्तृत्वाया श्रमरहितत्वादिना ॥ ४॥ ननु कुर्वन् कथं निरायासं कयाह ॥ सदा
७॥ चिंतया जायते दुःखं नान्यथेति निश्चयी ॥ नयाहीनः सुखी शान्तः सर्वत्र गलितसुहः ॥ ५॥ इह दुःखं चिंत
या जायते नान्यथेति निश्चयी अतएव च तया चिंतया हीनः अतएव शान्तः स्थिरांतः करण अतएव सर्वत्र सुख
तत्साधनयोर्गलितसुहः ॥ पुरुषः सुखी भवतीत्यर्थः ॥ ५॥ उक्तसाधनेः सिद्धज्ञानिनां दर्शानिरूपयति ॥ ७॥

सदा ४

नाहं देहो न मे देहो बोधो ह्यमिति निश्चयी ॥ केवलमेव संप्राप्तो न स्मृत्य कृतं कृतं ॥ ६॥ अहं देहो न तथा मे देहो
न किंतु नित्यबोधो ह्यमिति ॥ ज्ञानवशा देहादौ निवृत्ताहं ममानः देहादिना कृतमकृतं च मया कृतमिति न स्म
रति ॥ यथा केवलं प्रायः कृताकृतं न स्मरति तद्वदित्यर्थः ॥ ६॥ आब्रह्मस्तं वपर्यंतं महमेवोत निश्चयी ॥ निर्विक
ल्पः शुचिः शांतः प्राप्ताप्राप्तिविषयनिर्वृतः ॥ ७॥ ब्रह्माणं हिरण्यगर्भमारभ्य नृणां संवपर्यंतं सर्वं न गदहमेवेति
प्रत्यक्षं निश्चयवान्मुरुषः निर्विकल्पसंकल्पविकल्पशून्यः ॥ अतएव शुचिर्विषयसंगरूपमलरहितं अ
तएव शांतं निश्चलांतःकरणः अतएव प्राप्ताप्राप्तियोरपि विषयो निर्वृतः परमसंतोषवान् आत्मानंदपूर्णत्वा
दित्यर्थः ॥ ७॥ न न्यात्मज्ञानी कथं निर्विकल्पादिरूप इत्याशंकाह ॥ ७॥ नानाश्चर्यमिदं विश्वं न किंचिदिति निश्च
यी ॥ निर्वासनः स्फूर्तिमात्रेण किंचिदिदं दृशाम्यति ॥ ८॥ अधिष्ठानतत्त्वसाक्षात्कारेण धर्मबोधे सति नानाश्च
र्यमयं विश्वं जगन्न किंचित्प्रथकसत्ताशून्यमिति निश्चयवान्मुरुषः निवृत्तवासनः केवलचिद्रूपः मनन किंचि
दिवविशेषव्यवहारागोचरावशाम्यति निवृत्तकार्यकारणोपाधिर्भवति ॥ तत्त्वज्ञानेन सर्वं स्यापि स्वप्नवन्ति

हं ते रित्यर्थः ॥ ८॥ इति श्रीमद्विश्वेश्वरचिन्तायामष्टावक्रटीकायां ज्ञानाष्टकमेकादशप्रकरणं ॥ १॥ ॥
गुरुणो दीरितं ज्ञानं न किंचिदवशाम्यति ॥ तत्त्वस्मिन्नप्यनिरव्यातुशिष्यो वदति संप्रतं ॥ १॥ उक्तं ज्ञानाष्टके न
न किंचिदवशाम्यतीति तदेव शिष्यः स्वस्मिन्निशदधितुमेवमेवाष्टकमाह ॥ तत्र प्रथमं कायवाङ्मनसोवा
पारोपर्यमाह ॥ ७॥ कायकृत्या सहः पूर्वततो वाग्विस्तरा सहः ॥ अथ चिन्ता सहस्रस्मादेवमेवादमास्थितः ॥
१॥ अहं पूर्वं अपि कायकर्मसहस्रतो हेतोर्वाग्विस्तरा सहः उपकर्मा सहः ॥ अथातो मनो व्यापाररू
पायाश्चिन्ता तत्र सहस्रस्माद्धेतोः एवमेव निमोपार एवादमास्थितश्च समस्तैव स्थित इत्यर्थः ॥ १॥ ॥ उक्तं वा
पारत्रयोपरमहेतुवदनेनैवोक्तमनुवदति ॥ ७॥ प्रीत्यभावेन शब्दादेरदृशत्वेन चात्मनः ॥ विक्षेपे काग्रहदय
एवमेवादमास्थितः ॥ २॥ क्षयिषु फलजनकस्य शब्दादेः शब्दकायकर्मद्वयस्य प्रीत्यभावेन प्रीत्यविषयत्वेन
आत्मनश्चादृश्यत्वेन त्रिविधविक्षेपेभ्यो व्यावृत्तं एकाग्रहदयं यस्य स विक्षेपे काग्रहदय इति मध्यमपदलोपी
समासः क्षयिषु फलजनकस्य जपादेः प्रीत्यविषयत्वाज्ज्ञपादरूपो विक्षेपो न ममास्ति आत्मनश्चादृश्यत्वा

२४ यनाद्यविषयत्वाच्चित्तास्योपिविज्ञेयोममास्तीत्यर्थः॥ अतएवमेवस्वस्वरूपेणैव अहमास्ति तः॥ २॥ ननु त
 नेत्या ध्यामिसमाध्यायव्यवहारकर्तव्य इत्याशंकाह॥ ३॥ समाध्यासादिविज्ञेयव्यवहारः समाधये॥ एवं विज्ञेय
 नियममेवमेवाहमास्ति तः॥ ३॥ कर्तव्यमोक्तत्वादि अनर्थाध्यासादिनिर्विज्ञेयसंयंत निरासार्थं समाध
 ये व्यवहारो नान्यथेति नियमं विज्ञेयं कथयन्नातिनियमाद्यध्यासाभावादेवमेव समाधिश्च एवाहमास्ति
 त इत्यर्थः॥ ३॥ हेयोपादेयविरहादेवं दर्शयिष्यादयोः॥ अभावादद्य हेव त्वन्नेवमेवाहमास्ति तः॥ ४॥ पूर्णत्वं
 दर्शिनो मम हेयोपादेयवस्तुनो विरहात् अतएव ममुना प्रकारेण हर्षविषादयोरप्यभावादेव त्वन्नेवमेव
 अधुनाहमेवमेवास्ति त इत्यर्थः॥ ४॥ आश्रमाणां प्रमथानं चित्तत्वात्कृतवर्जनात्॥ विकल्पं ममावक्ष्ये तैरे
 वमेवाहमास्ति तः॥ ५॥ आश्रमाणां प्रमथानं च तथा तत्त्वं किंचित्तत्वं कृतं चित्तवर्जनं चात्रैस्त्रिभिरेवम
 विकल्पं संकल्पं विकल्पं वीक्ष्य अहमेवमेव एतन्नीयरहित एवास्ति तः॥ ५॥ कर्मानुष्ठानमज्ञानाद्यर्थे
 त्वोपरमस्तथा॥ बुद्ध्या सम्यग्निदंतत्वं मेवमेवाहमास्ति तः॥ ६॥ यथैव कर्मानुष्ठानमज्ञानाद्यर्थे त्वोपरमः क

३३

२४

र्मोपरमोऽप्यज्ञानादेव इदं मम कथयार्थे तो बुद्ध्याहमेवमेव कर्म तदुपरमरहित एवाहमास्ति तः॥ ६॥ अचित्यं
 चित्यमानोपि चित्यरूपं प्रजयते॥ तत्का तत्रावनंतस्मादेवमेवाहमास्ति तः॥ ७॥ अचित्यं ब्रह्मेति चित्तमानो
 यसावात्मचित्तान्तरात्सं॥ तस्मादेतोः तत्रावनमचित्यं ब्रह्मेति भावनं तत्का अहमेवमेव भावनारहित ए
 वास्ति तः॥ ७॥ एवमेवेत्यवस्थायाः साधकोपि श्रेष्ठः किंपुनस्तत्त्वभावशतकैर्मुक्तिकन्यायेनाह॥ ८॥ एवमेव
 कृतं येन महुतार्थो भवेदसौ॥ एवमेव स्वभावो यः सकृतार्थो भवेदसौ॥ ८॥ येन एवमेव सर्वक्रियारहितमेव
 स्वरूपं साधनवशात्कृतं सोऽसौ कृतार्थो भवेत्॥ यस्तु एवमेव स्वभावमानसोऽसौ कृतार्थो भवतीति किं व-
 क्तव्यमित्यर्थः॥ ८॥ इति श्रीमद्विश्वेश्वरविरचितायामष्टावक्रटीकायां मेवमेवाष्टकं द्वादशकं प्रकरणं॥
 १२॥ एवमेवेत्यवस्थायाः फलिनूतां सुखस्थितिं॥ प्राह शिष्यः स्फुटीकर्तुं महामासेयथा सुखं॥ १॥ अथैव
 मेवेत्यवस्थायाः फलीभूतां सुखावस्थां स्वकीयां विशदयितुमाह॥ २॥ अकिंचन भवं स्वास्त्वं कोपीम
 त्वेपि दुर्लभं॥ त्यागादनेव हायास्मादहमासेयथा सुखं॥ ३॥ अकिंचन भवं सर्वसंगाभावप्रभवं स्वास्त्वं

चित्तस्तेष्वेकौपीनलेपिकौपीनामक्तावपि दुर्लभं ॥ अस्मात्कारणदहंत्वागादानेविहायत्यागादानयोग
सक्तिंविहाययथासुखं सुखमनतिक्रम्याहमासेन कदाचिदुत्तरीत्यर्थः ॥ १॥ कुत्रापिखेदकायस्पर्शिका कुत्र
पिरिवदति ॥ मनः कुत्रापितत्त्वापुरुषार्थे स्थितः सुखं ॥ २॥ कुत्रापिशरीरकर्मणिकायस्यखेदः कुत्रापिवाचकर्म
णितिकाखिद्यते कुत्रापि ध्यानादिकर्मणि मनः खिद्यति अतो दंतत्रयमपितत्त्वा सुखं यथास्मान् यथापुरुषार्थे सा
त्मन्येव स्थितः ॥ ३॥ अनुकायवाङ्मनोवापारत्यागे देहवसद्यापते ज्ञानां बुधानां देहितागादित्याशंका ॥ ४॥
कृतं किमपि नैव स्मरति संविद्यतततः ॥ यदा यत्कर्तुं भायाति तत्कृतं संयथा सुखं ॥ ५॥ शरीरेंद्रियादिभिः कृतं किम
पितततः आत्मकृतं न स्मरति संविद्यतयदा यच्छरीरादिकर्म कर्तुं भायाति तदहंकारमूढत्वेन कृताश्चंद्रयथा सु
खमासे ॥ ६॥ अनुकर्मनैकर्म वा एकत्र निष्ठावश्यं स्वीकार्या पुरुषार्थे पिनेत्याशंका ॥ ७॥ कर्मनैकर्म निर्वंधना
वादे हस्तयोगिनः ॥ संयोगयोगविरहादहमासेयथा सुखं ॥ ८॥ कर्मनैकर्म निर्वंधरूपा नावास्त्वा वा बोदे हस्तयो
गिनः ॥ देहासक्तयोगिन एव अहं तु देहसंयोगिविरहादपि यथा सुखमासे तथा मम देहाद्यसंयोगाभावात् न कर्म

नैकर्म निर्वंध इत्यर्थः ॥ ९॥ अथ लौकिक व्यापारेपि मम न निर्वंध इत्याह ॥ १०॥ अर्थानर्थो न मे स्थित्या मे न शयने
न वा ॥ तिष्ठन् गच्छन् स्वपन्न तस्मादहमासेयथा सुखं ॥ ११॥ मम स्थित्यादिना साधो अर्थानर्थो न स्तः ॥ पूर्णानंदस्य
दर्शनात् तस्मादनामक्ता तिष्ठन् गच्छन् स्वपन्न इत्यथा सुखमासे ॥ १२॥ एतदेव भगवत्परेण ॥ १३॥ स्वपतो नास्ति
मेहानिःसिद्धिर्यत्र न वतोन वा ॥ नाशो ह्यसौ विहाया तस्मादहमासेयथा सुखं ॥ १४॥ स्वपतो यत्र न ह तस्य मे मम हानिर्ना
स्तियत्र वतश्च वाममसिद्धिः फलविशेषप्रतिनास्ति ॥ अस्मात्कारणदहंत्वायत्रयोर्नाशो ह्यसौ विहाया इत्यथा
सुखं आसे ॥ १५॥ सुखादिरूपानियमं नो वेद्या लोका नृपैः ॥ शुभाशुभे विहाया तस्मादहमासेयथा सुखं ॥ १६॥
भावेष्टवतारेषु सुखादिरूपानियमं सुखादधर्माणामनित्यत्वं नृपैः ॥ बहुषु स्थलेषां लोकतस्मात् सुखाद्य
नित्यत्वं दर्शनाद्वैतो रद्वयथा सुखमासे ॥ १७॥ इति श्रीमद्विश्वेश्वरविरचिताया मष्टावक्रटीकायां यथा सुखस
त्तकं त्रयोदशं प्रकरणं ॥ १८॥ उदीरितं सुखावच्छांसमर्थं धितुमात्मनि ॥ प्रादशिष्यः ॥ मावच्छाचतुःश्लो
क्या गुरुं प्रति ॥ १९॥ पूर्वतु गुरुणोपशमाष्टकमुक्तं संप्रति तु शिष्यः स्वसुखावच्छांसमर्थं नार्थमात्मनः शमा

२६

दस्तामाह॥७॥प्रकृत्याश्रयचित्रोयःप्रमादाज्ञावभावः॥मिदितोवोधतेइवक्षीणसंसारणोदिसः॥१॥
 प्रकृत्याश्रयभावेनविषयेषुश्रूयचित्रप्रमादातपूर्वकर्मारधवशाज्ञावान्विषयान्भावयतिचिंतयतीति
 भावभावः॥कइवमिदितोवोधतइवमयथानिज्ञावशाश्रूयचित्रःकेनचिबोधितत्वात्प्रमादाज्ञावभा
 वनएवंविधोयःपुमानविषयेषुशान्तचित्रमःहिनश्चित्तेक्षीणसंसारःसंसारहेतुविषयान्स्मरणभावदि
 त्थः॥१॥कधनानिक्कमित्राणिक्कमेविषयदस्यवः॥कशाखंक्कचविज्ञानंयदामेगलितस्महा॥२॥विषयभा
 वनाश्रूयस्यपूर्णतदर्शिनोमेयदास्यदाविषयेच्छागलिततातदामेममकधनानिक्कविषयस्मादस्यवश्चो
 राः॥कशाखंक्कविज्ञानमदंबसास्मीतिनिदिध्यामंनंचकधनादिविज्ञानांतेषपिमभावस्थानास्तीत्यर्थः॥
 २॥विज्ञातेसाक्षिपुरुषेपरमात्मनिचेश्वरे॥नैराशेबंधमोक्षेचनचिंतामुक्तयेममा॥३॥देहेन्द्रियादीनांसा
 क्षिपुरुषेत्वंपदार्थपरमात्मनिचेश्वरेतत्पदार्थेविज्ञातेवत्साहमस्मीतिसाक्षाकृतेमतिनिर्मुक्तचिद्रूपा
 त्मतानुभावबंधमोक्षोपिनैराशेसतिमममुक्त्यर्थनचिंता॥३॥ननुप्रमादाज्ञावभावककयंशान्तस्ताशंसा

२६

ह॥७॥अंतर्विकल्पशून्यसर्वहःस्वच्छंदचारिणः॥आंतस्येवदशास्तास्तादृशाएवजानते॥४॥अंतःकरणे
 विकल्पशून्यसर्वहःआंतस्येवस्वच्छंदचारिणःज्ञानिनोदशास्तादृशाएवज्ञानिनएवजानते॥४॥इतिशां
 तिवतुक्चतुर्दशमंप्रकरणं॥इतिश्रीमद्विश्वेश्वरावरचितायामष्टावक्रटीकायांशिष्यप्रोक्तंशान्तिचतु
 ष्यंचतुर्दशमंप्रकरणं॥१४॥इहैह्यमात्मनस्तत्त्वंप्रत्यापयितुमंजमा॥मुकुत्तत्त्वोपदेशोपगुरुराहदयो
 दाधः॥१॥यद्यपिप्रथममात्मतत्त्वोपदेशःकृतएवतथापितदात्मतत्त्वमंतेवासिभ्यःपुनःपुनरुपदेशंमुकुत्त
 ह्यत्वात्॥यथाछादोपनिषदिनवहृतःश्वेतकेतुं प्रातवारंवारंशिद्धार्थमसकृदात्मोपदेशंगुरुराहातत्रादौ
 ज्ञानाधिकारिणमनधिकारिणंतथाह॥७॥यथातथोपदेशेनकृतार्थस्तत्त्वबुद्धिमान्॥आजीवमपिजिज्ञासुःपर
 स्तत्रविमुह्यति॥१॥स्तत्त्वबुद्धिमान्शिष्योपयातथाआमाततोपुपदेशेनकृतार्थःस्यात्अतएवकृतयुगेप्रणवमा
 नोपदेशादपिशिष्याःकृतार्थाःबभूवुः॥परअस्तत्त्वबुद्धिःयावजीवजिज्ञासुरपिबहुधोपदिष्टोविमुह्यति॥यथाविरो
 चनोवसणबहुधोपदिष्टोपिमुमोहेत्यर्थः॥१॥अथबंधमोक्षोमुखोपायेनसंग्रहेणनिरूपयति॥७॥मोक्षोवि

रूपं मोहं मौढ्यं विवेकं माकुरुषु माकार्षीत्यर्थः॥ माकुरुषु अत्रेतु कं विरादयति॥ ज्ञानेति॥ ज्ञानस्वरूपः प्रह
 तेः परस्त्वकीदृशस्त्वमगवान् तत्पदार्थः॥ तथा आत्मा त्वंपदार्थः॥ ८॥ गुणैः संवेष्टितो देहस्तिष्ठत्यायाति या
 तिचा आत्मा भगं तानां ताकि मे न मनुरोचसि॥ ९॥ गुणैः संवेष्टितो देहो देहलोके तिष्ठति
 तथा किंचित्कालं याति च गच्छति तिष्ठति देहादिभिन्न आत्मा नृनगं तानां पगं ताः तौ हं तां हं मरिष्यामीत्येव
 मे न किं सोचसि देहधर्मे रात्मानं माशोचेत्यर्थः॥ १०॥ नापि देहस्तिष्ठत्युक्तांति भ्यां तव वृद्धिहानि इत्याह॥ ११॥ देहस्तिष्ठ
 तु कल्यांतं गच्छत्वद्यैव वा पुनः॥ क्व वृद्धिः क्व च वृद्धिहानिस्तवा च न्मात्ररूपिणः॥ १२॥ नित्यं चिन्मात्ररूपिणस्तव देह
 स्तिष्ठान वृद्धिः न वा देहनिवृत्त्या हानिरित्यर्थः॥ १३॥ त्वय नंतमहं मोघो विश्ववीचिः स्वभावतः॥ उदेतु वास्तमाया
 तु न ते वृद्धिर्न वा क्षतिः॥ १४॥ विश्वाख्या वीचिरपि स्वभावतः अविद्याकामकर्मतः त्वय नंतं चिन्मात्रमुदेतु अथा वा
 अस्तमाया तु एतावतापि ते न तव न वृद्धिर्न वा क्षतिः॥ तवानंतं त्वदित्यर्थः॥ १५॥ तात चिन्मात्ररूपोऽसि न ते निन्न
 मिदं जगत्॥ अतः कस्य कथं कुत्र हे योपादेय कल्पना॥ १६॥ सर्वमा त्वत्तु भिन्नत्वात् किं हे यमुपादेयमित्यर्थः॥ १७॥

एकस्मिन्नवयेशां ते चिदाकाशे मले तयि॥ कुतो जन्म कुतः कर्म कुतो हंकार एव च॥ १८॥ एकस्मिन्नजातीयदि
 जातीयस्य गतमेतदशून्येऽवयेशां ते च कार्यशून्ये चिदाकाशे नर्मले च सर्वपाधि शून्ये च त्वयि कुतो जन्म कुत
 आहंकारो द्वितीयस्य हेतोर्भावात्॥ अयं स जन्मा संभवत्॥ कार्यशून्यस्य च कर्म कर्तृत्वा संभावान्निर्मल
 स चाहंकारो संभवदित्यर्थः॥ १९॥ एकत्वमुपपादयति॥ २०॥ यस्त्वं पश्यसि तत्रैकस्त्वमेव प्रतिभाससे॥ किं पृथग्भा
 सते स्वर्णं कटकांगदं नूपुरं॥ २१॥ यद्यत्कार्यं त्वं पश्यसि तत्र कारणरूपस्त्वमेव एकः प्रतिभाससे कटकांगदौ
 स्वर्णं वदित्यर्थः॥ २२॥ अयं सोऽहं मयं नाहं विभागमिति संत्यज॥ सर्वमात्मेति निश्चित्य निःसंकल्पसुखी भव॥
 २३॥ कारणरूपात्मेव सर्वमिति निश्चित्य भेदभ्रमं त्यज॥ तथा च निर्विकल्पो विगतानां प्रतिभासः सन्मुखी भ
 वद्वितीयप्रतिभासोऽतीतानां विदुः संभवतीत्यर्थः॥ २४॥ विभागत्यागे युक्तिमाह॥ २५॥ तवैवाज्ञानतो विश्वं त्वमे
 कपरमार्थतः॥ तन्नो नो नास्ति संसारी नासंसारोऽत्र कश्चन॥ २६॥ तवैवाज्ञानतो विश्वं विश्वाकाराविशेषः॥
 अतः परमार्थतस्त्वमेकः अतः संसार्य संसारी च त्वन्नो नान्यः कश्चिदित्यर्थः॥ २७॥ भ्रान्तिमात्रमिदं विश्वं न

२८

किंचिदिति निश्चयी॥ निर्वासनः स्फुर्निमात्रो न किंचिदेव शास्तीति॥ १०॥ इदं विंशं भ्रांतिमात्रसिद्धं॥ अतो हे
तोर्न किंचित्पृथक् सत्तारहितमित्यर्थः॥ इति निश्चयी अतएव सर्वस्य निरस्तत्वा निर्वीसनः स्फुर्निमात्रः
स न किंचिदिव निरस्ता शेषविशेषः स न शास्तीति॥ १०॥ एकरवन्वां भोधावासीदसि भविष्यति॥ न ते वं
धोस्ति मोक्षो वा कृतकृत्यः सुखं चर॥ ११॥ का लत्रयेपि भवां भो धौ एकस्त्वमेव॥ अतस्त्ववेधो मोक्षो न सः अतः
त्वं कृतकृत्यः स सुखं चर॥ १२॥ मा संकल्प विकल्पान्या चित्तं हो भयचिन्मया॥ उपशम्य सुखं तिष्ठ स्वात्मन्या
नंदं वगृहे॥ १३॥ हे चिन्मय त्वं संकल्प विकल्पान्या चित्तं मा हो भय उपशम्य उपरत संकल्प विकल्पो भव आ
नंद रूपे स्वात्मनि सुखं तिष्ठ॥ १४॥ ध्यानमपि त्यजेत्साह॥ १५॥ तज्याव ध्यानं सर्वत्र मा किंचित् कृदि धारय॥
आत्मा त्वं मुक्ता एवामि किं विमृश्य करिष्यसि॥ १६॥ सर्वत्र ध्यानं त्यज कुत्रापि ध्यानं मा कार्षीरित्यर्थः॥ एतदेव
विशदयति॥ मा किंचित् कृदि धारयेति॥ मननमपि त्यजेत्साह॥ आत्मेति॥ आत्मा त्वं सदा मुक्ता एवामि॥ अ
तो विमृश्य विचार्य किं फलं करिष्यसि नित्यमुक्तत्वादित्यर्थः॥ १७॥ इति श्री महिष्येश्वर विरचिता यामलावक्र

२८

टीकायां तत्त्वोपदेश विंशतिकं पंचदशमं प्रकरणं॥ १८॥ पृथक् सत्त्वेन सर्वस्य विस्मृतिर्युक्तिमाधनं॥ दृष्ट्वा च नर्थ
विच्छेदद्वारेणोत्पन्नवर्णते॥ १९॥ तत्त्वज्ञानेन सर्वप्रपंचस्य पृथक् सत्त्वा विस्मरणकारणोस्तत्त्वदृष्ट्वायादिद्वारा मुक्ति
र्नान्यथेति विशेषमुपदिशति॥ २०॥ आचक्ष्व शृणु वातात नानाशास्त्राण्यनेकशः॥ तथापि न तव स्वात्मानं सर्वविस्म
रणं हते॥ २१॥ हे तात त्वं नानाशास्त्राणि अनेकशः अनेकवारं शिष्येभ्यः आचक्ष्व गुरुभ्यः शृणु वात तथापि न तव सर्ववि
स्मरणं हते स्वात्मानं श्रेयो नास्तीत्यर्थः॥ ननु मुषुप्तौ सर्वविस्मरणं सर्वेषां विद्यत एव तेन सर्वेषां मोक्षः स्याद्यर्थे तद
र्थं मन्यासादि॥ सत्यं मुषुप्तौ तु यद्यपि विषयविस्मरणमस्ति तथाप्यज्ञानविस्मरणं नास्तीति भावः॥ जीवनमुक्तस्य
तु अज्ञानादेः सर्वस्याधस्तानुत्पन्नं ध्यानरूपं विस्मरणमस्तीति भावः॥ २२॥ सर्वविस्मरणे सत्त्वरूपमुपविश्य चित्तं
निरस्तमवीशं भवतीति सूचयन्नाह॥ २३॥ भोगं कर्म समाधिं वा कुरु विज्ञ तयापि ते॥ चित्तं निरस्तमवीशमस्य
रोचयिष्यति॥ २४॥ हे विज्ञ त्वं भोगं कुरु कर्म कुरु समाधिं वा कुरु तयापि चित्तं मत्पुंरोचयिष्यति रुचिमु
त्पादयिष्यति॥ कीदृशं चित्तं निरस्तमवीशं सर्वविस्मरणे सति सर्वांशानुदयादित्यर्थः॥ २५॥ सर्वदृष्ट्या विलये सति

३० तुल्यतेनापि कर्मणः स्वदेतुराया सो न भवतीति सूचयन्नाह ॥ ७॥ आयासा सकलौ दुःखी नैनं जानाति कश्चन
 अनेनैवोपदेशेन धन्यः प्राप्नोति निर्वृतिं ॥ ३॥ सकलौ जन आयासादेव दुःखीति परंतु कश्चन एनमाया संनजा
 नाति दुःखदेतुरयमिति न वेति ॥ अनेनेति ॥ आयासादसकलौ दुःखीत्यनेनैवोपदेशेन धन्यः सुकृतीति वृत्तिपर
 मसुखं प्राप्नोति ॥ ३॥ व्यापारनासक्तिः सुखदेतुरित्याह ॥ ७॥ व्यापारे विद्यते यस्तु निमेषो न्मेषयोरपि ॥ तस्याल
 स्य धुरीणस्य सुखं नान्यस्य कस्यचित् ॥ ४॥ अनिमेषो न्मेषयोरपि व्यापारे विद्यते अनासक्तो भवति तस्यालस्य
 धुरीणस्य क्रियाभिनिवेशरहितस्य सुखं नान्यस्य क्रियाभिनिवेशयुक्तस्य ॥ ४॥ सर्वदृष्टारं विलम्बे सति द्वंद्वहानि
 रपि भवतीति सूचयन्नाह ॥ ७॥ इदं कृतमिदं नेति द्वंद्वैर्मुक्तं यदा मनः ॥ धर्मार्थकाममोक्षेषु निरपेक्षं तदा भवे
 त् ॥ ५॥ इदं कृतमिदं नेत्यादि द्वंद्वैर्मुक्तं यदा मनो भवति तदा पुरुषार्थचतुष्टयोपि निरपेक्षं भवेद्वंहातीत्यजी
 वन्मुक्तत्वादित्यर्थः ॥ ५॥ पुरुषार्थकामनापि निरपेक्षस्तु विरक्तकामुकाभ्यां विलक्षणमित्याह ॥ ७॥ विरक्तो वि
 षयद्वेषा रागी विषयलो लुपः ॥ ग्रहमोक्षविहीनस्तु निरक्तो न रागवान् ॥ ६॥ मुमुक्षुः सन्नयो विषयद्वेषा स विरक्तक

थ्यते ॥ कामनासापेक्षः सन्नयो विषयलो लुपः सरागीति कथ्यते ॥ यस्तु ग्रहमोक्षविहीनः ग्रहमोक्षेच्छायां विहीनः स वि
 रक्तसुरक्ताभ्यां विलक्षणः सर्वतो निरपेक्षतया हानोपादानेच्छा रहितत्वादित्यर्थः ॥ ६॥ अनुज्ञानिनोपि हानोपादाना
 दिव्यवहारो दृश्यते इत्यत्राह ॥ ७॥ हेयोपादेयता तावत्संसारविटपांकुरः ॥ स्पृहा जीवतियावद्वैनिर्विचारदशास्प
 दं ॥ ७॥ निर्विचारदशास्पदमविवेकदशमयी भूता स्पृहा दृष्ट्या यावद्जीवति तावत्पर्यंतमेव हेयोपादेयता हेयो
 पादानादिव्यवहारः संसारवृत्तस्य शाखांकुरो भवति ॥ ज्ञानिनां तु स्पृहा भावात्स्यपि हानोपादानादिव्यवहा
 रो संसारशाखापृसृतो न भवतीत्यर्थः ॥ ७॥ प्रवृत्तौ जायते रागो निवृत्तौ द्वेष एव हि ॥ निर्वृत्तौ बालवद्विमानेव
 मेव व्यवस्थितः ॥ ८॥ प्रवृत्तौ सरागप्रवृत्तौ सत्यामुत्तरोत्तरं विषयेषु रागो जायते ॥ विषयोपेक्ष पूर्वक निवृ
 त्तौ सत्यामुत्तरोत्तरं विषयेषु द्वेष एव हि जायते ॥ अतो धीमान् ज्ञानी बालवत्पुत्राशुभानुसंधानरहितः
 निर्वृत्तः रागद्वेषविहीनः सनेव रागजनिवृत्तिद्वेषजनिवृत्तिरहित एव स्थितः ॥ केवलमारक्षवशादेव क
 दाचित्प्रवर्तते कदाचिन्निवर्तते च न तुरागद्वेषवशादित्यर्थः ॥ ८॥ हातुमिच्छति संसारं रागी दुःखजि

हासया॥ वीतरागे हि निर्दुःखस्तस्मिन् न विनश्यति॥१॥ यस्तुरागी स दुःखजिहासया संसारं हातुमिच्छति॥ वीतरा
 गस्तु निर्दुःखरागे त्यज्य दुःखरहितत्वात् तस्मिन् संसारे स तपि न विनश्यति खेदं न प्राप्नोति॥२॥ यस्याभिमानो मोक्षेऽपि देहे
 पिममता तथा॥ न च ज्ञानी न वा योगी केवलं दुःखभागसौ॥३॥ अहं ज्ञानी विकल्पज्ञां तदर्थी मुक्त इत्येवं यमोक्षेऽपि
 भिमानो नासौ ज्ञानी तथा चाहं योग्यासी देहस्यैव गुणधर्मा धर्मरतः समदेहो बह्वहारा दुपवासादिसमर्थ इत्येवं दे
 हेऽपि भिमानो नासौ योगी न वा ज्ञानी केवलमसौ दुःखभाग इत्येवं हं ममाभिमानो न निवृत्तेत्यर्थः॥४॥ सर्ववि
 स्मरणोपदेशमुपसंहरति दशति स्मृष्टं॥५॥ हरो यद्युपदेष्टा ते हरिकमलजोपि वा॥ तथापि न तव स्वास्त्वसर्वविस्म
 रणवृत्ते॥६॥ इति विशेषोपदेशोऽशकं प्रकरणं॥ इति श्रीमद्विष्णुस्वरविचिताया मष्टावक्रटीकायां विशेषोपदेशोका
 दशषोडशकं प्रकरणं॥१६॥ अथातः श्लोकविंशत्या तत्त्वज्ञानदशोच्यते॥ विद्यातद्वृत्तकर्मस्य व्यक्तये गुरुणा स्फुटं॥
 अथानेषामपि विद्यायां प्रवृत्त्यर्थं तत्त्वज्ञानफलमाख्यातुमिच्छया तत्त्वज्ञदशो गुरुर्निरूपति॥७॥ तेनैव ज्ञानफलं ३१
 प्राप्ते योग्यासंफलं तथा॥ दत्तः स्वच्छेन्द्रियो नित्यमेकाकी रमते तु यः॥८॥ तेनैव ज्ञानफलं प्राप्ते य आत्ममेव न

न
 त्रैलोक्ये जोगादिना अतएव स्वच्छेन्द्रियो विषयानासक्तं प्रियः स नृणां काकी विषयसंयोगे विनैवानित्यमात्ममेव
 रमते॥९॥ न कदाचिज्जगत्समिन् तत्त्वतो हं न विद्यति॥ यत एकेन तेनेदं पूर्णं ब्रह्मांडमंडलं॥१०॥ हं तेति स हर्षसंबोध
 ने हे शिष्य अस्मिन् जगतिकदाचिदपि तत्त्वज्ञो न विद्यते॥ यत एकेनेव तेनेदं ब्रह्मांडमंडलं पूर्णं व्याप्तं॥ अतो द्विती
 यस्याभावा न विद्यति इत्यर्थः॥११॥ न ज्ञातुविषया किं पितृसंहरणं तमी॥ सत्त्वकीपल्लवव्रीतमिवेनं निबपल्लवाः॥
 १२॥ स्वस्मिन्नात्ममेव रमते तं स्वारां ज्ञातुकदाचिदमीविषयानहर्षयान्तु छत्वा तृप्य कसन्नारहितत्वात्॥ यथा
 सत्त्वकीपल्लवव्रीतं शृंगजं निबपल्लवानहर्षयंतिकटुकत्वादित्यर्थः॥१३॥ यस्तु भोगेषु भुक्तेषु न भवत्यधिवासि
 नः॥ अमुक्तेषु निराकांक्षी तादृशो भवदुर्लभः॥१४॥ यस्तु भुक्तेषु भोगेषां सक्तिर्न भवति॥ अमुक्तेषां कांक्षान भ
 वति आत्मवृत्त्यात्॥ तादृशो भवदुर्लभः संसारसागरे कोटिष्वेक इत्यर्थः॥१५॥ बुभुक्षुरिह संसारे सुमुक्षुरपि दृश्य
 ते॥ भोगमोक्षानिराकांक्षी विरलो हि महाशयः॥१६॥ इह संसारे बुभुक्षुर्मुमुक्षुश्चानेकधा दृश्यते भोगमोक्षानिरा
 कांक्षी महति पूर्णं ब्रह्मणि आशयो तत्करणं यस्य समहाशयो विरलः॥ यत तानां नपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः॥

३२

इति भगवद्वचनात् ॥ ५ ॥ धर्मो धर्मो कामो दोषो जीविते मरणो तदा ॥ कस्य च वारं च तस्य हेयोपादेयता न हि ॥
 पुरुषार्थे चतुष्टये तथा जीवित मरणयोरेव यो गृह्येयोपादेयता रहितो विरलो इत्यर्थः ॥ ६ ॥ वांछा न विषयविलयेन
 वेषस्तस्य च स्थितौ ॥ यथा जीविकया तस्मादर्थं आस्तेयया सुखं ॥ ७ ॥ तस्माज्ज्ञानिनो विषयविलये प्रपंचोपरमेवा
 ह्यनस्ति तस्य प्रपंचस्य स्थितौ च वेदो नोस्ति अधश्च न त्वेवैव सुखं ॥ तस्मात्तदर्थं नो विद्वानार्षवशात् ॥
 कर्मैवास्ते प्रयायथा प्रापया जीविकया सुखमनन्ति तस्मात्तदर्थं ॥ ८ ॥ कृतार्थो नैव न जानेनेत्येवंगालतधीः कृती ॥ प
 रमपशु एव न स्पृशन्ति घ्नन्त्यन्नास्तेयया सुखं ॥ ९ ॥ अहं अनेनोक्तं जानेनेत्येवंगालतधीः कृती
 अहोरात्रिकं कुर्वन्नापि सुखमनन्ति कृष्णसोक्तार्थतत्त्वधियः सत्वाहिरिन्द्रियवापारसमर्पितो रजो विर
 क्तस्य तस्य खेदो न भवतीत्यर्थः ॥ १० ॥ श्रुत्या दृष्ट्या च वेदो विद्वानो विद्वान्नास्ति विद्वान्नास्ति विद्वान्नास्ति
 संसारसागरो ॥ ११ ॥ जीवितसंसारसागरो यस्य स तस्मिन् जीवितसंसारसागरे पुरुषे स्पृहा विषये ह्यपि न विरक्ति
 अनश्रुतास्य मनो कविन्द्रियवापारोवालो न तादिवदिता ॥ १२ ॥ तस्य हृष्टिर्मनो व्यापतः शून्यः
 कृत्येति

देता
पि० ज्ञा
निर्व

३२

उ

संकल्पविकल्परहितः चेष्टः कायवापारश्च फलमशुद्धैव तस्मै ईद्रयाणि विकल्पानि पुरुषस्थिता नामपि विषया
 लो निर्नीयकत्वात् ॥ तदुक्तं भगवद्गीतायां ॥ यस्या जायते मृतानि सानि सा पश्यते मुनेरिति ॥ १३ ॥ न जागर्ति न
 निद्राति नोन्मीलति न मीलति ॥ अतो परदशा कापि कर्म ते मुक्तचेतसः ॥ १४ ॥ जानी न जागर्ति जाग्रदवस्था
 वान्न भवति ॥ अतएव बहिर्विषयाननुसंधानादतिहेतुमाह ॥ नोन्मीलतीति ॥ वाह्यविषयाननुसंधत्ते इत्य
 र्थः ॥ तथा जानी न निद्राति यतः स न निमीलति ॥ जडो न भवति ॥ अन्यथा स्वी न विषयानवब्रूते न पश्यतीत्य
 र्थः ॥ कातरि तस्य दृशेत्तत्राह ॥ अहो इति आश्चर्ये मुक्तचेतसः क्तापि अलौकिकी परदशा उच्छ्रावस्तातुरी
 यातीत्यर्थः ॥ १० ॥ इदमेव विशदयति ॥ सर्वत्र दृश्यं त्वच्छः सर्वत्र विमलाशयः ॥ समस्तवासना मुक्तो मुक्तः
 सर्वत्राजते ॥ ११ ॥ सर्वत्र सुखे दुःखे च स्वच्छचित्तः ॥ तथा सर्वत्रैव शत्रौ मित्रं विमलाशयः समान दर्शी ॥ यतः सम
 स्तविषयवासना मो मुक्तः ॥ अतएव मुक्तः सर्वत्र सर्वं सुखं सा मुखाजते दीप्ते पूर्णं तददर्शित्वात् ॥ १२ ॥ पश्यन् एव न
 स्पृशन् जिघ्रन् श्रन् गृह्णन् वदन् ब्रूजन् ॥ इति तानीहिते मुक्तो मुक्त एव महाशयः ॥ १३ ॥ प्रारब्धवसादना

दिकं वा हरिं विद्यापारं कुर्वन्मिदं हि ता जी हितैरिच्छा देवैर्भुक्ते महाशयो महति आत्मनि आशये प्रकृतवम
 नो विकारातीतत्वात् ॥ १२ ॥ इदमेव विशदयति ॥ १३ ॥ न निन्दति न स्तोति न हृष्यति न दुःख
 ति ॥ न ददाति न गृह्णाति मुक्तः सर्वत्र नीरसः ॥ १४ ॥ न निन्दति न स्तोति न हर्षं प्राप्तेति न केपु कोपं करोतीत्यर्थः ॥
 कस्मैचिन्न गृह्णाति ॥ सर्वत्र नीरसः मुक्त इत्यर्थः ॥ १५ ॥ किंच सा नुरागो विद्येद्दृष्ट्वा मृत्युं वा समुपस्थितं ॥
 अविक्लमनाः स्वस्ते मुक्ता एव महाशयः ॥ १६ ॥ सा नुरागो विद्येद्दृष्ट्वा अथ वा समुपस्थितं मृत्युं वा अविक्लम
 नाः ॥ कामभया म्यां विमुक्तमना महाशयो मुक्ता एव ॥ १७ ॥ किंच सुखेति स्पष्टं ॥ सुखे दुःखे नरे नार्यो संपत्सु च विपत्सु
 च ॥ विशेषेणैव धीरस्य सर्वत्र समदर्शनः ॥ १८ ॥ न हि सानैव का स्मिन्नेष्टत्वं न च दीनता ॥ नाश्रयैव च क्षोभो दीन
 संसारो नरे ॥ १९ ॥ दीण संसारे अन्तरे न रात्रि प्राप्तेति विदुषि हिंसा नाम परद्रोह इत्यादयो म नो विकारा न
 भवतीत्यर्थः ॥ २० ॥ न मुक्तो विषयद्वेषेन वा विषयलो लुप ॥ असंसक्तमनसि संप्राप्त प्राप्तिमुपाश्रुते ॥ २१ ॥ जीवन्मु
 क्तः विषयद्वेषेण न न वा विषयलो लुप किं तर्हि असंसक्तमना स न प्राप्ते वशात् प्राप्तिमुपाश्रुते मुक्ते इत्य

र्थः ॥ २२ ॥ समाधाना समाधान हि ता हि तविकल्पना ॥ मूल्यचित्तो न जानाति कैवल्यमिव संस्थितः ॥ २३ ॥ वाचस्पत्य
 चित्तो जानाति समाधानादविधि कल्पना न जानाति ॥ अस्मै स ते विदेहे कैवल्यं प्राप्त इव ॥ २४ ॥ निर्ममो निरहंकारो न किं
 चिदिति निश्चितः ॥ अंतर्गतं सर्वशः कुर्वन् नपि न करोति न ॥ २५ ॥ अहं ममाभिमान मूल्यतया धिष्ठानातिरिक्तं किंचि
 न्तसदिति न श्रयवान् अतएव अंतर्गतं सर्वशः अतएव कुर्वन् नपि न करोति कर्तृत्वाभिमानादितत्वादित्यर्थः ॥ २६ ॥
 मनः प्रकाशसंमोहः स्वप्नादिविवर्जितः ॥ दशां कामपि संप्राप्तो भवेत्कलितमानसः ॥ २७ ॥ गलितं सर्वशेषवृत्तिहीन
 मानसं यस्मै स तानी कामपि अनिर्वीच्यं दशां संप्राप्तो भवेत्तत देव दर्शयति ॥ अनेति ॥ मनः प्रकाशाविवर्जितं सा विशेषप्र
 काशाभावात् ॥ तथा संमोहवर्जितः सम्प्रवणचित्तत्वा अतएव स्वप्नाविवर्जितो जायते न सुषुप्ता च विवर्जित इत्यर्थः
 २८ ॥ इति श्रीमद्विश्वेश्वरविरचिताया मण्डकटीकाया तत्त्वज्ञस्वरूपविंशतिकं सप्तदशमं प्रकरणं ॥ १७ ॥ तत्त्वभिज्ञो
 फलितमृतमममेव प्रधानतां ॥ व्याख्यातुं वर्णयते शांतिः शान्तं श्लोकैः पुनः स्फुटं ॥ तत्र तावत्तशांते प्रत्यक्षं प्रव
 णप्रधानं तो तत्त्वपथितुं फलितमृतां शांतिवर्णयितुं कामः शांतिशालिनं नमस्करोति ॥ २९ ॥ यस्मै बोधो दयेत्तावत्स्व

वद्वति भ्रमः॥ तस्मै सुखैक रूपय नमः शोताय ते जसे॥ रावो धोदये सतितावत्त द्वा एमेव प्रपंच भ्रमः
 स्वप्नवत्तु छोयस्य तातो भवति तस्मै शोताय निवृत्त संकल्प विकल्पाय अतएव सुखैक रूपाय दुःखान
 नुविदुः सुखैस्वभावाय अतएव ते जसे स्वप्रकाशकाय विदुषे नमः॥१॥ ननु धानोपि सुखिनो दृश्यं ते तत्कथं
 शोतशंकल्पाव सुखैक रूप इत्याशंक्याह॥७॥ अर्जुन धिवा खिलानर्थान् भोगानाप्नोति पुष्कलान्॥ नहि
 सर्वपरित्याग मंतरेण सुखी भवेत्॥२॥ अखिलानर्थान् धनधान्यकांता दीनर्जुन धिवा पुष्कलान् वद्विधान्का
 नादीनर्जुन धिवा पुष्कलान् वद्विधान् भोगानेवाप्नोति न तु सुखैक रूपस्या तत्तद्वये दुःखभागीतात्॥ स
 र्वपरित्याग मंतरेण सर्वसंकल्प विकल्पागं विना सुखैक रूपो न हि भवतु नैव स्यात्॥३॥ संकल्प विकल्पयो
 स्तुल्यता न मेव सागमात्रस्य तथात्वात्॥ यथा वंध्या पुत्रे तुल्यता न मेव त्यागात्॥ असतः त्यागा संभवात् इद
 मेव रूपकलंकारेण विशदयति॥७॥ कर्तव्या दुःखमात्रं दज्वालादग्धांशं तनः॥ कुतः प्रशमपीयूषधा
 रासारमृते सुरवं॥३॥ कर्त्ता व्यानियानिकर्मणि तज्जनिता दुःखान्येव मात्रं दज्वालाखरतरसूर्य तापस्ते

नदृश्यो अंतरात्मा मनो यस्य तस्य संकल्प विकल्प प्रशमामृतधारालक्षणा सारविना सुखं कुत स्यात्॥३॥ संकल्प
 विकल्प प्रशमस्यामृतत्वं संसाररूपविषविवर्त्तकत्वादित्याशयेनाह॥७॥ भवोयं भावनामात्रो न किंचित्परमार्थतः
 ॥ नास्त्वभावस्वभावानां भावाभावविभाविनो॥७॥ अयं भवः भावनामात्रः संसंकल्पमात्रप्रभवः॥ परमार्थतः
 आत्मव्यातिस्ति किंचिन्नास्ति परमार्थतस्तु आत्मेव भावरूपः॥ न त्वभावस्यैपि प्रपंचः कालादिवशात् भाव
 स्वभाव इत्याशंक्याह॥ नास्तीति॥ भावाभावेषु विभाविनोऽस्ति तत्त्वभावानामभावो नास्ति नहि तुल्यस्वभावो
 किंकदाचिदपि शीतलस्वभावो दृष्टः तथा च मनोराज्यवज्ञावनामात्रसिद्धेः स नृत्तभावः प्रपंचो भावनानि
 वृत्तौ निवर्त्तत इति संकल्प प्रशमसंसारविषतापागमादात्मा मृतप्राप्तिहेतुत्वादमृतमिति भावः॥४॥ न
 तु संकल्पोपशममात्रेण कथमात्मा मृतप्राप्तिरित्याशंक्याह तस्मिन्मृतप्राप्तत्वमाह॥७॥ न दूरं न च संकोचो
 ह्यत्र मेवात्मनः पदं॥ निर्विकल्पं निरायासं निर्विकारं निरंजनं॥५॥ आत्मनः पदस्वरूपं दूरं नास्ति नापि सं
 कोचादत्र तेपरिच्छिन्नं नास्त्यपरिपूर्णत्वात्॥ अतएवात्मनः पदं जितलब्धं प्राप्तमेवास्ति संकल्पवशा

सुभरणाभिमवाविदांसोमनांतेकं उगतवामीकरवत्। कीदृशं पदं निर्विकल्पं विकल्पातीतं विकल्पाभावग
 म्वा तथा निरायमं आयासोतीतं तदभावगम्यं वा निर्विकारं विकारातीतं॥ निरंजनमुपाधिमलशून्यं॥ ७॥ मा
 कथं तर्हितत्वज्ञानेन तप्राप्तित्ववहारः शास्त्रकारणमित्याशंक्यं नातिनाशमात्रादेवेत्याह॥ ७॥ मयामोहमात्रवि
 रतौ स्वरूपादानमात्रतः॥ वीतशोकविराजंते निरावराण दृष्टयः॥ ८॥ ज्ञानेन निरावराण दृष्टयः अविद्या नावृतदृ
 ष्टयः॥ यो मोहमात्रस्याविरतौ सत्यां स्वरूपादानमात्रतः आत्मविश्रान्तिमात्रतो वीतशोकाविराजंते सर्वदा स्वभावे
 नैव पूर्णो द्वितीयतया प्रकाशत इत्यर्थः॥ ८॥ आत्मज्ञानरहस्यमाह॥ ९॥ स्पष्टार्थमिदं॥ ७॥ समस्तकल्पनामात्रमा
 त्मा मुक्तः मनातनः॥ इति विज्ञाय धीरो हि किमप्यस्यति बालवत्॥ १०॥ समस्तकल्पनामात्रमिति॥ ज्ञानस्य निवृ
 त्तं न भूतं तत्पदार्थे का ज्ञानमाह॥ आत्मेति॥ आत्मा त्वं पदार्थः इत्यतस्तदार्थे निश्चिन्तयति निश्चितं हेति निश्चि
 त्त्य भावाभावौ च कल्पितौ॥ निःकामः किं विजानाति किं ब्रूते च करोति किं॥ ११॥ आत्मा त्वं पदार्थः ब्रूत तत्प
 दार्था निश्चिन्तयति निश्चित्य अधिष्ठानसाक्षात्काराच्च भावौ घटादिष्वदभावौ कल्पिताविति निश्चित्य तथा च सर्वस्य

३५

तु च त्वानुसंधानात्कामहेत्वविद्याविलयाच्च निःकामः सन् किं विशिष्टं तज्ज्ञानाति किं ब्रूते किं च कार्यं करोति क
 र्त्तव्यं निमानरहितत्वात्॥ ज्ञातापि न ब्रूतापि न क्रियाकर्त्तानेत्यर्थः॥ १२॥ सर्वमात्मेति ज्ञानं सर्वं कल्पना निवृ
 त्तं कमित्याह॥ ७॥ अयं मोहमयं नाहमिति हीणा विकल्पना॥ सर्वमात्मेति निश्चित्य तून्मूतस्य योगिनः॥
 १०॥ सर्वमात्मेति निश्चित्य अनुभूयतस्मीभूतस्य पराशनिवृत्तयोगिनो लक्षणमनुनोक्तं॥ चित्तिहीनं मनः
 कृत्वा क्षेत्रज्ञं परमात्मनि॥ एकीकृत्य विमुच्येत मुखोऽयं योग उच्यते इति स्वच्छास्तीति योगिनस्य योगिनो
 व्यापारस्य पुंस इति विविधा कल्पना हीणा नवंतीति इति किं अहं करोमि॥ या एवाहं पूर्वदिने ब्रूतमकरवं सो
 हं जपामि॥ अयं देवदत्तो गच्छति नाहं गच्छामीत्यादयः कल्पना हीणा नवंतीत्यर्थः॥ ११॥ निवृत्तसंकल्पस्य
 स्वरूपमाह न विद्वेषेति द्वाभा॥ ७॥ न विद्वेषो न वैकाशं नातिबोधो न मूढता॥ न मुखं न च वाङ्मुखं
 पशं तस्य योगिनः॥ १०॥ उपशंतस्य विकल्पशंतस्य योगिनः विद्वेषो विग्रहानेकाग्र्यादिकमपि नेत्यर्थः
 १०॥ स्वाराज्ये नैव दपवृत्तौ चलाभाभाभौ जने बने॥ निर्विकल्पस्वभावस्य न विशेषोऽस्ति योगिनः॥ ११॥

स्वराज्ये स्वर्गाज्ये मे ह्यवृत्तौ च प्रारब्धवस्तुलाभे तदभावाज्जने जनसमूहे ॥ विज्ञने वने च विशेषो योगिनो
नास्ति ॥ कीदृशस्य विकल्पराहित्यभावस्येत्यर्थः ॥ ११ ॥ क्व धर्मः क्व च वाकामः क्व चार्थः क्व विवेकिता ॥ इदं कृतमिदं
नेति द्वंद्वैर्मुक्तस्य योगिनः ॥ १२ ॥ इदं कृतमिदं न कृतमित्यादि द्वंद्वैर्मुक्तयोगिनः धर्मार्थकामाः विवेकिता मोक्षोपाय
भूतो विवेकश्च न भवति ॥ तच्छूलभूता विद्या कामसंकल्पादीनां विनाशादित्यर्थः ॥ १२ ॥ कथं तीर्ह जीवन्मुक्तस्य लो
के क्रियेत्याशंका जीवनादृष्टवशादेवेत्याह ॥ ७ ॥ कृत्यं किमपि नैवास्ति न कापि हृदि संजना ॥ यथा जीवने वेदजी
वन्मुक्तस्य योगिनः ॥ १३ ॥ जीवन्मुक्तस्य योगिनः संकल्पवशात् किमपि कृत्यं नास्ति ॥ तथा हृदि प्रमत्तिकापिरंजना
कोप्यनुरागेनास्ति ॥ तदेतुभूता विद्यायाश्च भावात् ॥ तथापि अस्य कृत्यं यथा जीवनादृष्टमनति कृत्यं भवतीति
अर्थः ॥ १३ ॥ क्व मोहः क्व च वा विश्वं कृतं चानं क्व मुक्तता ॥ सर्वसंकल्पसीमायां विश्रान्तस्य महात्मनः ॥ १४ ॥ संकल्प
सीमायां आत्मबुद्धौ विश्रान्तस्य मोहोदिकं क्व भवति किं कारणमाश्रित्य भवति न किमपि कारणमाश्रित्य भवति
आत्मबुद्ध्या कारणोपमदीदित्यर्थः ॥ १४ ॥ येन विश्वमिदं मादृष्टं सनास्तीति करोतु वै ॥ निर्वीसनः किं कुरुते पश्य

३६

नपि न पश्यति ॥ १५ ॥ येन इदं विश्वं घटपटादिदृष्टं सतदाहितसंस्कारकदाचित्पटादिकं नास्तीति करोतु वै
नास्ति नाना तु यः पश्यन्नपि न पश्यति स निर्वीसनः स न किं कुरुते ॥ यद्विषयकः संस्कारोपि नास्ति तस्य कर्तुं
मशक्यत्वादित्यर्थः ॥ १५ ॥ येन दृष्टं परं ब्रह्म मोहं ब्रह्मेति चिंतयेत् ॥ किंचिंतयति निश्चिंतो द्वितीयो न पश्य
ति ॥ १६ ॥ येन परं व्यापारिकं ब्रह्म दृष्टं स अहं ब्रह्मेति चिंतयेत् ॥ यस्तु द्वितीयं न पश्यति स निश्चितः सर्वचिंतार
हितः स न ॥ किंचिंतयति न किमपि चिंतयति ॥ अद्वितीयात्मानुभवशालिनश्च स चिंतनमपि नास्ती
त्यर्थः ॥ १६ ॥ ज्ञानिनश्च तानि रोधोपि नास्तीत्याह ॥ ७ ॥ दृष्टे येनात्मा विक्षेपो निरोधं कुरुते त्वमौ ॥ उदारस्तु
न विक्षेपमाधाभावात् करोति किं ॥ १७ ॥ येन आत्मविक्षेपश्चिन्तादभ्रमोदृष्टः ॥ असौ पुरुषश्च तानि रोधं
कुरुते विक्षेपपरिहारार्थं उदारः सर्वत्र अद्वितीयात्मदर्शी तु विक्षेप एव नास्ति स विक्षेपपरिहारार्थं ल
क्षणस्याधाभावात् किं कुरुते कथं निरोधं कुरुते इत्यर्थः ॥ १७ ॥ इदमेव विवृणोति ॥ ७ ॥ धीरो लोकविप
र्यस्तो वर्तमानोऽपि लोकवत् ॥ सेने माधेन विक्षेपं न लेपं स्वस्य पश्यति ॥ १८ ॥ धीरश्च अद्वितीयात्मविश्रान्तः तो

कश्चिदप्यस्तः लोकेषु विद्वेषादितः प्रारब्धवशाद्धोके वदन्ते मानोपवाधितानुवृत्त्या व्यवहारपरोपि स नयं समा
 धिरयं विद्वेषस्तथा अयं विद्वेषकृतो तेन आत्मन इत्यादिकं न पश्यति चिन्मात्रदर्शितात् ॥ १७ ॥ भावाभावविहीनो
 यस्मिन्निर्वासनो बुधः ॥ नैव किंचित्कृतं तेन लोकदृष्ट्यापि कुर्वता ॥ १८ ॥ यो बुधस्त्वृत्तः स्वात्मानुभववृत्तमतावभावस्तु
 त्तिनिदाविहीनः ॥ अतएव निर्वासनः तेन लोकदृष्ट्या कुर्वतापि किंचिदपि नैव कृतं स्यात् अकर्ता तज्ज्ञानेन कर्तृत्वाया
 सबाधादित्यर्थः ॥ १९ ॥ इदमेव विषयदयात् ॥ २० ॥ प्रवृत्तौ वा निवृत्तौ वा नैव धीरस्य दुर्ग्रहः ॥ यदायत्कर्तुमायाति तत्कृत्वा
 तिष्ठतः सुखं ॥ २१ ॥ धीरस्यात्मविश्वांतस्य प्रवृत्तौ वा निवृत्तौ वा दुर्ग्रहः कर्तृत्वा निमानो नास्ति कीदृशस्य धीरस्य प्रारब्ध
 वशाद्यदायत्प्रवृत्तौ वा निवृत्तौ वा कर्तुमायाति तत्सुखमनायासं यथा स्यात्तथा कृत्वा तिष्ठतः अतः कर्तृत्वा निमानाभावा
 त्ज्ञानिनां कृतमकृतमेवेति अर्थः ॥ २२ ॥ ननु ज्ञानि चेत्तर्वासनस्तर्हि केन प्रयुक्तः कर्म करोति इत्याशं क्वाह ॥ २३ ॥
 निर्वासनो निर्गलंबः स्वच्छंदो मुक्तबंधनः ॥ क्षिप्तसंस्कारवातेन चेष्टते शुष्कपर्णवत् ॥ २४ ॥ निर्वासनः अतएव
 निर्गलंबः कर्तृत्वानुसंधानरहितः अतएव स्वच्छंदः रागद्वेषानुसंधानः यतो मुक्तबंधनः बंधहेत्वज्ञानशून्यः ज्ञानी

संस्कारवातेन क्षिप्तप्रारब्धपवनेन प्रेरितः मनश्चुक्कपणिवद्विच्छेते ॥ २५ ॥ संसारसंकल्पादिषु न्यस्तु सर्वदा संतु
 ष्ठा वेत्याह ॥ २६ ॥ असंसारस्य तु कुत्रापि न दृष्टो न विषादता ॥ मशीतलमना निर्विदेह इव राजते ॥ २७ ॥ न विद्यते संसा
 रो यस्मात्तत्र संसारस्य ॥ न विद्यते संसारहेतुः संकल्पो यस्य संसारस्य दृष्टो दिका उर्मयो न जायते अतएव उर्मिरहित
 त्वात्तत्तं मशीतलमना विदेहसुक्त इव राजते ॥ २८ ॥ उर्मिरहितः शिव इति स्मृतेः ॥ २९ ॥ कुत्रापि न जिहासास्ति ना
 शो वापि न कुत्रचित् ॥ आत्मारामस्य धीरस्य शीतलाच्छंतेरात्मनः ॥ ३० ॥ आत्मारामस्य अतएव धीरस्य निश्चलाच
 हस्य अतएव शीतलः अछतरनिर्मलतरः आत्मारामो यस्य शीतलाच्छंतेरात्मनः ॥ ३१ ॥ ज्ञानिनः कुत्रापि जिहासाया
 गेछा नास्ति रागद्वेषाभावात् ॥ नाशोऽप्यनर्थोऽपि कुत्रचित् नास्ति अनर्थहेतोरज्ञानस्याभावादित्यर्थः ॥ ३२ ॥ प्रकृ
 त्वास्त्यचित्तस्य कुर्वतोऽस्य दृष्टया ॥ प्राकृतस्येव धीरस्य न मानो नाधमानता ॥ ३३ ॥ प्रकृत्या स्वभावे
 न नष्टमधिकारराहतं चित्तं यस्य तस्य धीरस्य आत्मविश्वांतस्य प्राकृतस्येव अज्ञानानि न इव दृष्टया प्रारब्ध
 वशात्कुर्वतोऽस्य विदुषा स्वमानापमानानुसंधानं नास्तीत्यर्थः ॥ ३४ ॥ कृतं देहेन कर्म देहेन मया शुष्कपिण्डात् ॥

॥ तमिदं किं तु निर्घोषति विवेष्टे ॥ ३१ ॥ अस्मिन् ज्ञानिनाश्च तन्निर्मितं संकल्पारहितमेव सन्न निर्घोषं तु निः
 क्रियत्वेन स्थातुं चेष्टां संकल्पादिरूपां कर्तुं वापि न प्रवर्तते न संकल्पयति किं तु इदं ज्ञानिनाश्च तन्निर्मितं
 तं संकल्पराहितमेव सन्न निर्घोषति निश्चलं स्वरूपेति श्रुतिः । तथा विवेष्टेति विविधां चेष्टां करोतीत्यर्थः ॥ ३१ ॥
 ज्ञानिना नोर्विशेषेण दत्तेन ज्ञानिनो विरलत्वमाह ॥ ३२ ॥ तत्त्वं यथार्थमाकर्ण्य मंदः प्राप्नोति मूढतां ॥
 अथवा याति संकोचममूढः कोपि मूढवत् ॥ ३३ ॥ मंदो ज्ञानी यथार्थं तत्त्वं पदार्थाभेदे श्रुतेराकर्ण्य
 संभावनाविपरीतभावनाभ्यां मूढतामविवेकं प्राप्नोति ॥ अथवा शास्त्रार्थसाक्षात्काराय संकोचो
 तसमाधिमायाति ॥ कोपि मंदस्तेष्वेकं अंतरं समूहोपि बाह्यगत्या मूढवद्विषयवहारकर्ता भवति ॥ ३२ ॥
 अथवा याति संकोचमित्यनेनोक्तावेकाग्रतानिरोधो दूषयति ॥ ३३ ॥ एकाग्रतानिरोधो वा मूढैरभ्यस्यते
 भ्रष्टः ॥ धीराः कृत्स्नपश्यंतिसुत्रवस्त्वपदे स्थिताः ॥ ३४ ॥ एकाग्रता एकमेव ध्येयस्य तदेकाग्रमेका
 ग्रसंभावः एकाग्रता एकलक्ष्यनिष्ठचित्तता अथवा निरोधः चित्तविलयो मूढैरनुत्पन्ना तस्मात्ता

३२

कारैर्विपरीतभावनानि वृत्त्यर्थं भ्रष्टमत्यर्थं मभ्यस्यते सुप्तवत्सं देहात्मधीराहितेन स्वरूपे स्थिता धीरा वि
 ज्ञानिनस्तु प्रागुक्तं किं मपि कृतं न पश्यंति अदेतानं दात्मसाक्षात्कारेणो वा न्याने दादिभ्रमस्य दुरापास्त
 त्वादित्यर्थः ॥ ३३ ॥ निरोधस्य किंचित्करतामाह ॥ ३४ ॥ अप्रयत्नात्प्रयत्नाद्वा मूढो नाप्नोति निवृत्तिं ॥ तत्त्वं
 निश्चयमात्रेण प्राप्नोति निवृत्तिं ॥ ३५ ॥ मूढः पुरुषः मूढो ब्रह्मात्मैकं निश्चयशून्यः अप्रयत्नाच्चित्त
 निरोधात्प्रयत्नात्कर्मानुष्ठानादानि वृत्तिपरमुखं न प्राप्नोति ॥ आनंदहेतोरात्मानं शानु न वा भावादि
 त्यर्थः ॥ प्राज्ञस्तु समाधौ वा कर्मवाप्य कुर्वन् तत्त्वं निश्चयमात्रेण कृतार्थो भवति दुःखहेतोरात्मानं दग्धत्वा
 दित्यर्थः ॥ ३४ ॥ ननु मूढस्य योगाभ्यासादात्मानु न वो भविष्यतीत्याशंक्यतेत्याह ॥ ३५ ॥ सुखं बुद्धं प्रियं पूर्णं
 निःप्रपञ्चं निरामयं ॥ आत्मानं तं न जानाति तत्राभ्यासपराजना ॥ ३५ ॥ तत्र जगताभ्यासपराजना ज्ञानि
 नः आत्मानं तं न जानाति कीदृशं सुखं मायामलातीतमत एव बुद्धं स्वप्रकाशं प्रियं सुखरूपं पूर्णं यतो
 निःप्रपञ्चमत एव निरामयं दुःखसंबंधरहितं ॥ ३५ ॥ इदमेव विवेष्टोति ॥ ३६ ॥ नाप्नोति कर्मणा मो

४०

हंविमूढोभ्यासरूपिणा॥धन्योविज्ञानमात्रेणमुक्तस्तिष्ठत्यविक्रियः॥३६॥विमूढोनात्मज्ञःअभ्यासरूपिणा
 योगाभ्यासात्मकेनकर्मणामोहंनान्नोति॥नकर्मणानप्राज्ञायाधनेनेतिश्रुतेः॥धन्योभाषवान्विरलोविज्ञानमा
 त्रेणाविक्रियनिरस्ताविद्याकामकर्मअतएवमुक्तस्तिष्ठति॥३६॥शुमुचुरपि मूढोब्रह्मनाप्रोतीत्याह॥३७॥मू
 ढोनाप्रोतितद्वल्ययतोभवितुमिच्छति॥अनिच्छन्नपिधीरोद्विपाव्रह्मस्वरूपभाक्॥३८॥मूढोऽज्ञानीयतःचि
 त्तनिरोधादेवब्रह्मभवितुंइच्छतिनतोब्रह्मनाप्रोतिहिन्नश्चित्तधीरोज्ञानीअनिच्छन्नपिपाव्रह्मस्वरूपभाक्
 व्यवधायकोज्ञानस्यानवर्तत्वादित्यर्थः॥३९॥एतदेवमप्युच्यते॥४०॥निराधाराग्रहव्यामूढाःसंसारपोषकाः
 एतस्यानर्थमूलस्यमूलछेदकृतौबुधैः॥४१॥मूढाअज्ञानिनःनिराधाराग्रहव्याःकेवलेनचित्तनिधौ
 नेवाहंमोह्यामीतिनिःकारणद्वाराग्रहव्याःप्रत्युतसंसारपोषकाः॥संसारनिवृत्तकज्ञानपराङ्मुखत्वा
 दुधैःज्ञानिभिःअनर्थमूलस्यएतस्यसंसारस्यमूलछेदःकृतःसंसारमूलवृत्तस्याज्ञानस्यज्ञानेनानवर्तत्वादि
 त्यर्थः॥४२॥नशान्तिलभतेमूढोयतःशमितुमिच्छति॥धीरास्तत्तद्विनिश्चिन्त्यसर्वदाप्रान्तमैवसाः॥४३॥

रो४

४०

मूढःअज्ञानीएतच्चनिरोधोऽशमितुमिच्छतिनततःशान्तिलभते॥धीरोविवेकीतत्तद्विनिश्चिन्त्यशमितुमन्नि
 छन्नपिस्वाभावादेवमदाशान्तमानसोभवतिपतौविकारहेतोर्ज्ञानस्यनिवृत्तत्वादित्यर्थः॥४४॥आत्मनोदर्श
 नेतस्ययदृष्टमवलंबते॥धीरास्तत्तदपश्यंतपश्यंतात्मानमवयं॥४५॥यदृष्टंयस्यदृष्टंज्ञानमवलंबतेदृष्टंवि
 षयीकरोतितस्यात्मनोदर्शनंकनकापीत्यर्थः॥धीराज्ञानिनस्तंतिमिरप्रदीपनादिकंनदृश्यंतिकिंतुचिद्रूपमा
 त्मानंपश्यंति॥४६॥कनिरोधोविमूढस्योनिर्वधकरोतिवै॥स्वारागमस्वधीरस्यसर्वदासावकविमः॥४७॥
 यःअज्ञानीशुक्लचित्तनिरोधेनिर्वधनंकरोतिनस्यविमूढस्यकचित्तनिरोधःनकापि॥अज्ञानीनांसमाधु
 परमेपुनश्चित्तप्रसरान्स्वात्मारामःसौ॥वात्मारामस्यअतएवनिश्चलचित्तस्यसर्वदासौचित्तनिरोधःअक
 विमःस्वात्मारामःस्वाभाविकःसर्वदास्वात्मानुभावशालित्वात्॥४८॥भावस्यभावकःकश्चिन्नकिंचिज्ज्ञाव
 कोपरः॥उभयाभावकःकश्चिदेवमेवनिराकुलः॥४९॥कश्चित्तार्किकादिर्भावस्यभावकःभावस्यपरमा
 र्थसम्प्रपंचइतिभावयतिमन्यते॥इतिभावस्यभावकः॥अपरःशून्यवादीबोधःनकिंचिदस्तिइतिवि

भावयतीति न किंचिन्नवकः काश्चित्सहस्रेष्वेकश्चिदात्मानुभवशाली उभयाभावकः सनेदमेव उभयाभावेनै
वेनिराकुलः स्वच्छचित्त आस्ते इत्यर्थः ॥ ४२ ॥ न किंचिदपि चिंतयेदिति न गवद्वचनं संघातमभिप्रेत्याह ॥
॥ शुद्धमदयमात्मानं भावयंतिकुबुद्धयः ॥ ननु जानंति संमोहाद्यावज्जीवमनिर्हृताः ॥ ४३ ॥ कुबुद्धयो मू
ढबुद्धय एव शुद्धनिर्मलमद्यं दैतवर्जितमात्मानमननशीलं व्यापकं भावयंति चिंतयंति जानंति साक्षात्कु
र्वंतिकुतः संमोहान्निर्मलवत्सकल्पितमूलसापेक्षत्वादद्यस्य कल्पितवैतसापेक्षत्वात् ॥ आत्मवत्स
चकल्पितानात्मसापेक्षत्वात्सापेक्षरूपचित्तनेन नुमोहानिर्हृतेः सतो न जानंति ॥ अतएव यावज्जीवम
निर्हृताः परमसंतोषरहिताः संतोषमज्ञानैकलभ्यत्वादित्यर्थः ॥ ४३ ॥ इदमेवावशद्यति ॥ ॥ मुमुक्षोर्बुद्धि
रालंबमंतरेण न विद्यते ॥ अनिरालंबैव निष्कामा बुद्धिर्मुक्तस्य सर्वदा ॥ ४४ ॥ मुमुक्षोरनाधिगतात्मसाक्षात्का
रस्य बुद्धिः सविशेषालंबनमंतरेण न विद्यते साक्षात्काराभावात् ॥ मुक्तस्य जीवन्मुक्तस्य अतएव मुक्ता ४२
त्रपि निष्कामा बुद्धिः सर्वदानिरालंबैव निर्विशेषात्मा नुभवरूपैव सविशेषादिपरित्याग एवात्मानु

भवः ॥ ४४ ॥ निरोधोऽपि विषयस्य कर्तृवक्तैरेवानुष्ठीयते न तु विशेषज्ञैरित्याह ॥ ॥ विषयविपिनो वीक्ष्य व
किताः शरणार्थिनः ॥ विशंति रूढि तिक्रोडंति रोधैकाग्रमिदये ॥ ४५ ॥ विषयदीपिनो विषयव्याघ्रान् वीक्ष्य
शार्ङ्गलक्षिणो व्याघ्र इत्यमरः ॥ भीताः शरणार्थिनः स्वात्मारक्षणार्थिनो मूढा एव निरोधसिद्धये कैरोलक्ष्यं
निमिषयेवारूढि ति शीघ्रं क्रोडं कंदरांतः प्रदेशं विशंति न तु ज्ञानिन इत्यर्थः ॥ ४५ ॥ वामनायाग एव विषय
मयनिवृत्तिहेतुरित्याह ॥ ॥ निर्वीसनं हरिं दृष्ट्वा तूष्णीं विषयदंतिनः ॥ पलायंते न शक्तास्ते सेवते कृत
चाटवः ॥ ४६ ॥ निर्वीस नोयः पुरुषस्तत्त्वज्ञां हरिं सिंहं दृष्ट्वा विषयदंतिनो न सक्ताः संतस्तूष्णीमौ न यथा
स्यात्तथा पलायंते कृतचाटवः कृपिते यवच नाद्रवतं निर्वीसनं द्विपि न प्रीत्यराः कृष्णाः स्वयमागत्य सेवते
इत्यर्थः ॥ ४६ ॥ न मुक्तिकारिकां धत्ते निःशंको युक्तमानसः ॥ परमनृश एव नृश न जिघ्रन् न श्रन्त्येयं यथा
सुखं ॥ ४७ ॥ निःशंको गतसंशयश्च त एव युक्तमानसो निश्चलमानसः ज्ञानी मुक्तिकारिकां यमनियमा
दि क्रिया माग्रहान् धत्ते किं तर्ह्यकर्तृत्वाध्यासरहितत्वात् ॥ यथा सुखमात्मसुखमनतिक्रम्य लोकदृष्ट्या

इहाणादिक्रियां कुर्वन्नासे इत्यर्थः ॥४०॥ वस्तुश्रवणमात्रेण शुद्धबुद्धिर्निराकुलः ॥ नैवाचारमनाचारमौदा
संवाप्रपश्यति ॥४१॥ वस्तुनश्चिदात्मनश्च वणमात्रेण जाताया शुद्धबुद्धिरखंडात्मसाक्षात्कारस्ततो नि
राकुलः स्वस्वरूपरूपपुरुषः आचारक्रियागुहानमनाचारमशुभं कर्मवा औदास्यं नैः कर्म उभय
त्रापि तात्पर्यं वा एतत्रयं अपि नैव प्रपश्यति ॥ आत्मसत्त्वादित्यर्थः ॥४२॥ यदा यत्कर्तुमायाति तदा तत्
कुरुते ॥ कुरु ॥ शुभं वाप्यशुभं वापि तस्य चेष्टा हि बालवत् ॥४३॥ यदा यत्कुर्मनैः कर्म वा अशुभं कर्म वा कर्तु
मायाति तल्लोक दृष्ट्या प्रारब्धवशात् कुरुते कुरुताग्रहरितः ॥ ह्यतः कारणं तस्य चेष्टा बालवत्प्राथम्येव
नरागद्वेषाधीनः ॥४४॥ स्वातंत्र्यात् सुखमाप्नोति स्वातंत्र्यात् भवेत्परं ॥ स्वातंत्र्यात् निवृत्तिगच्छेत् स्वातंत्र्यात् परमं पदं ॥
५०॥ स्वातंत्र्याद्वागद्वेषाधीनत्वात् सुखं भवेत् प्रसादमाप्नोति यतः स्वातंत्र्यात् परं ज्ञानं प्राप्नोति ॥ तथा स्वातंत्र्यात् नि
वृत्तिं नित्यसुखं गच्छेत् प्राप्नुयादत एव स्वातंत्र्यात् परमं पदं स्वस्वरूपविश्रांतिं गच्छेत् ॥५०॥ अकर्तृत्वमनो कर्तृत्वं वा ४२
त्मनो मन्यते यदा ॥ तदा क्षीणं भवं तेव समस्ताश्चित्तवृत्तयः ॥५१॥ यदा स्वात्मानमकर्तृत्वमनो कर्तृत्वमन

ते तदा समस्ताः चित्तवृत्तयः क्षीणा भवं तेव अमुकं कर्मो हं करिष्यामि अमुकं मे योगं भवत्विति आदि चित्तवृ
त्तयुदये तज्ज्ञानात्मन्यासामपि चित्तवृत्तीनामनुदयादित्यर्थः ॥५१॥ उच्छंखत्वात्पक्षतिकास्त्वातर्धी
रस्य राजते ॥ न तु समुद्रचित्रं पश्याति मूढस्य वृत्तिमा ॥५२॥ धीरस्य वीतसुदस्य अह्निका अह्नितमा उ
च्छंखत्वापि शांतिरहितापि स्थितिः शोभते ॥ समुद्रचित्रं समुद्रस्य तु ह्निका शांतिर्निशोभते इत्यर्थः ॥५२॥
निरस्तकल्पनानां ज्ञानिनानां तु भोगाशां त्योरप्यनाग्रदक्षसाह ॥५३॥ विलसंति महाभोगैर्विशंति गिरि
गकरान् ॥ निरस्तकल्पनाधीरा अवधानमुक्तबुद्धयः ॥५३॥ निरस्तकल्पनाधीरा ज्ञानिनः कदाचित्प्रा
रब्धवशात् महाभोगैर्विलसंति कीदृशं कदाचित्प्राथम्येव शान्त्यवशात् गिरिगकरान्पर्वतवनानि विशंति ॥ कीदृशा
अवधानासक्तिरहिताः यतो मुक्तबुद्धयः कर्तृत्वाध्यासरहितबुद्धय इत्यर्थः ॥५३॥ श्रोत्रियं देवतां
तीर्थं मंगलान् भूपतिं प्रियं ॥ दृष्ट्वा संपूज्य धीरस्य न क्वापि हृदि वासना ॥५४॥ धीरस्य ज्ञानिनः श्रोत्रियं
देवतां तीर्थं पूजने सति हृदि कदापि वासना धर्मार्थकामवासनानां जायते ॥ अग्नौ भूपतिं प्रियं

४४

पिधीरस्य निवृत्तिफलभागिनी ॥ ६१ ॥ लोकदृष्ट्या प्रतीयमानाऽपि मूढस्य बाह्येन्द्रियव्यापाराणां निवृत्तिः प्रवृत्तिस्वरूपैव जायते ॥ अहंकारादीनामनिवृत्ततात् ॥ धीरस्य ज्ञानिनः लोकदृष्ट्या प्रारब्धवशात् प्रतीयमानाऽपि प्रवृत्तिरपि निवृत्तिफलभागिनी मुक्तिपर्यवशायिनी स्यादहं करोमीत्यभिमानाभावादित्यर्थः ॥ ६१ ॥ परिग्रहेषु वैराग्यं प्रायो मूढस्य दृश्यते ॥ देहे विगलिताशस्य कुरागः कविशगता ॥ ६२ ॥ मूढस्य देहाभिमानिनस्तत्संबंधतया परिगृहीतेषु परिगृहेषु धनवेश्मादेषु प्रायो वा कुलौल्येन वैराग्यं दृश्यते ॥ देहे विगलिताशस्य कृतसंबंधिनि पुत्रगृहादौ रागः स्यात् कचशत्रुव्याघ्रादौ विरागः स्याद्देहे रागविरागयोरभावे तत्संबंधपुरागविरागयोर्वक्तुमशक्यत्वादेवेत्यर्थः ॥ ६२ ॥ भावनाभावनासक्ता हृदि मूढस्य सर्वदा ॥ भावभावनायासात्तु स्वच्छस्यादृष्टिरूपिणी ॥ ६३ ॥ मूढस्य हृदि सर्वदा भावनायां वासक्ता अहंभावनां करोमि यद्वाहमभावनां करोमीत्यहंकारास्वच्छस्यात्मनिष्ठस्य तु सादृष्टिः भावभावनायादृष्टचिंतया उपलक्षिता दृष्टिरूपिणी दृश्यदर्शना

४४

हं

रहितरूपैव स्यात् अहं करोमीत्यभिमानाभावादित्यर्थः ॥ ६३ ॥ ननु दृश्यभावनायाऽक्रियमाणेऽपि तस्य हृदिकथं दृष्टानालं विनीत्याशंक्यनिःकामत्वादित्याह ॥ ६४ ॥ सर्वारंभेषु निःकामो यश्चरे बालवन्मुनिः ॥ न लेपस्तस्य शुद्धस्याक्रियमाणेऽपि कर्मणि ॥ ६४ ॥ यो बालवन्तः कामः सन्प्राक्तनवशात् सर्वारंभेषु चरति प्रवर्तते तस्य शुद्धस्याहंकारमलवर्जितस्य कर्मणि क्रियमाणे न लेपो न वर्तते स्यादहंकाराभावादित्यर्थः ॥ ६४ ॥ एवं विद्वोति धन्य इति ॥ ६५ ॥ सा एव धन्य आत्मज्ञः सर्वभावेषु यः समः ॥ पश्यन् शृण्वन् स्पृशन् जिघ्रन् श्रन्ति स्तर्षमानसः ॥ ६५ ॥ सा एवात्मज्ञधन्य एव न नः यः सर्वभावेषु समाप्रबुद्धिः अतएवा न सर्वमानसः विद्वत्सच्चित्तो भवति किं कुर्वन् पश्यन् शृण्वन् स्पृशन् जिघ्रन् श्रन्ति ॥ ६५ ॥ तस्यैव धन्यत्वे युक्तिमाह ॥ ६६ ॥ कसंसारः कचाभासः कसाध्यो कचसाधने ॥ आकाशस्यैव धीरस्य निर्विकल्पस्य सर्वदा ॥ ६६ ॥ धीरस्य ज्ञानिनः अतएव सर्वदा विकल्पराहतस्य संसारप्रपंचः कश्चातएव तस्य तिनासकश्च अतएव साध्यो स्वर्गो

४५

इदं क्व अतएव साधनं यागादिकं च क्व न क्वापि इत्यर्थः ॥ ६६ ॥ स जयत्यर्थं संन्यासी पूर्णस्वसंविग्र
हः ॥ अकृत्तिमो भवति चेत्समाधिर्धर्मसर्वज्ञते ॥ ६७ ॥ स अर्थसंन्यासी दृष्टादृष्टप्रयोजनशून्यो यतः
पूर्णस्वरसः पूर्णस्वभावो विग्रहः स्वरूपसंयमसंपूर्णस्वरसंविग्रहो जयति ॥ सर्वोत्कर्षणवर्त्तते ॥ सकः
यस्य अकृत्तिमः स्वाभाविकश्च न वा छिन्ने पूर्णस्वरूपे समाधिरनवा छिन्ने समाधिर्धर्मसर्वज्ञते जय
तीत्यर्थः ॥ ६८ ॥ ज्ञाततत्त्वस्तु सर्वानिराकांक्षत्वमेव मुख्यं लक्षणमित्याह ॥ ६९ ॥ ब्रह्मनात्र किमुक्ते
न ज्ञाततत्त्वो महाशयः ॥ भोगमोक्षानिराकांक्षी महासर्वत्र नीरसः ॥ ६९ ॥ अत्र ज्ञानिनः ब्रह्मोक्ते
न लक्षणं न किंप्रयोजनं यतो ज्ञाततत्त्वो महाशयः महाशयत्वं विरुणोति ॥ भोगेति ॥ भोगमोक्षयोः
फलयोर्निराकांक्षी अतएव सदा सर्वत्र भोगमोक्षसाधनेषु निरसः निरनुरागः ॥ ६९ ॥ महाशय इति
गृहेतं नाम मात्रं विज्ञेयं ॥ विहाय शुद्धबोधस्य किं कृत्यमवशिष्यते ॥ ६९ ॥ महाशय इति महद्दंका ४५
रपंचतन्मात्रापंचमहाभौतिकजगत्तदणं द्वैतं नाम मात्रं एव विज्ञेयं तेषां निम्नमिव भातं न तु

४६

वास्तवं वाच्यं भ्रमं विकारो नाम ध्येयं मृत्तिके त्वेवं सत्यमिति कथ्यते ॥ अतएव तत्र कल्पना विहाय
तस्य अतएव शुद्धबोधस्य स्वप्रकाशचिन्मात्रस्वरूपस्य किं कृत्यमवशिष्यते ॥ सर्वदा सच्चिदानंदादि
गमेनैव कृतकसत्त्वादिर्भावः ॥ ६९ ॥ ननु तथापि अर्थशांत्यर्थं प्रयत्नतः कर्तव्य इत्याह ॥ ७० ॥ त्र
ममृतमिदं सर्वं किंचिन्नास्तीति निश्चयी ॥ अलक्ष्यसुराणः शुद्धः स्वभावेनैव शांतिः ॥ ७० ॥ अधि
ष्टानमाज्ञाकारेण इदं सर्वं भ्रमभूतं भ्रमेणैव कल्पितं ॥ अतएव दं किंचित्किमपि वास्तवं ना
स्तीति निश्चयी अलक्ष्यसुराणः चिन्मात्रप्रतिभासवानएव शुद्धः स्वरूपमाज्ञाकारेण बाधता
धस्तमलत्वात् स्वभावेनैव शांती न तु शांत्यर्थं ज्ञानातिरिक्तमपेक्षमित्यर्थः ॥ ७० ॥ शुद्धसुराणरूपस्य
दृश्यभावमपश्यतः ॥ क्वविधः क्वचवैराग्यं क्वत्यागः क्वशमोपिवा ॥ ७१ ॥ शुद्धसुराणरूपस्य स्वप्रकाश
चिद्रूपस्य अतएव दृष्टं दृश्यपदार्थं अपश्यतः क्वकुत्र कर्मणि विधः केषु वा विषयेषु वैराग्यं क्वके

पुपदार्थेषु सागः कृकेभ्यः पदार्थेभ्यः शोभोपवाकार्यः दृश्यपदार्थेषु वास्फुरणादित्यर्थः ॥ ७१ ॥ स्फुरतो न
 तरूपेण प्रकृतिं च न पश्यतः ॥ कबंधः कचवा मोक्षः कहर्षः कविषादता ॥ ७२ ॥ च दूषणेन प्रकाशमान
 स्पंदधादिकं नास्तीति अर्थः ॥ ७२ ॥ बुद्धिप्रयत्नसंसारमायामात्रं विवर्तते ॥ निर्ममो निरहंकारो निःकामो
 शोभते बुधः ॥ ७३ ॥ बुद्धिः आत्मज्ञान्येव पर्येतो नाशो यस्य तस्मिन् संसारे माया मात्रं माया संवर्तितं चै
 तन्यं विवर्तते अतस्त्विह जगदाकारेण प्राप्नोति अतो बुद्धी विद्वान्तात्त्विकेशरीरे नरहंकारस्तत्सं
 बंधान् कलत्रादौ निर्ममश्च तावशो भते दीप्यते कामानामननिमानत्वात् ॥ ७३ ॥ अक्षयं गतं संता
 पमात्मानं पश्यतो मुनेः ॥ कविद्या च कवा विश्वं कदेहो हं ममेति वा ॥ ७४ ॥ अक्षयं अविनाशिनं अतए
 व संतापयित्वा तमात्मानं पश्यतो मुनेः कविद्या कशास्त्राणीत्यर्थः ॥ कचवा विश्वं कचदेहः अहं ममेति
 वा क आत्मा तिरिक्तस्पृष्टा विद्या विश्वादे स्फुरणादित्यर्थः ॥ ७४ ॥ आत्मज्ञस्य हेतुनार्थनिवृत्तिरस्य
 कर्मज्ञस्य वाचनमिरोधादीन् अपि कर्माणि कुं जरशोचानि प्रायेणोत्साह ॥ ७५ ॥ निरोधादीनि कर्माणि ज

हाति जडधीर्वदि ॥ मनोरथान् प्रलापांश्च कर्तुमाप्नोति तच्छृणुता ॥ ७५ ॥ यद्याद जडधीः चित्तनि
 रोधादीनि जहाति तर्हि तत्तच्छृणुता दस्मादेव क्षणादारभ्य मनोरथान् प्रलापान् न क्षणायामसर्वव्यापा
 रां कर्तुमाप्नोति प्रवर्तते तथा च मूढस्य चित्तनिरोधादिकमात्रं चित्कारमित्यर्थः ॥ ७५ ॥ मूढस्य आत्म
 श्रवणमप्यनर्थकमित्याह ॥ ७६ ॥ मंदः श्रुत्वापि तद्वस्तु न जहाति विमूढतां ॥ निर्विकल्पो बहिर्ब्रह्मादंत
 र्विषयत्वालसः ॥ ७६ ॥ मंदो मूर्खः तदात्मवस्तु श्रुत्वापि मूढतां न जहाति ॥ मलिमचित्तस्य श्रवणाद
 पि ज्ञानावुदयात् अतएव मूढयज्ञात्वाद्देह्यानिर्विकल्पो निर्व्यापारोपि अतर्मनसि विषययत्रो
 लोत्तुपो भवति इत्यर्थः ॥ ७६ ॥ ज्ञानी तु लोकदृष्ट्या कर्मकुर्वीणोपि अकर्मैवेत्याह ॥ ७७ ॥ ज्ञाना जालि
 तं कर्म यो लोकदृष्ट्यापि कर्मकृतं ॥ नाप्नोत्यवसरं कर्तुं वक्तुं मेव न किंचन ॥ ७७ ॥ यः ज्ञाना जालितक
 र्मा गलितक्रिया धामः स लोकदृष्ट्या कर्मकृदपि किंचन कर्तुं वक्तुं मेवावसरं नाप्नोति कर्मवसरस्तु
 डरापास्त इति भावः ॥ ७७ ॥ विद्वान्स्तु तमः प्रकाशादिकं न पश्यतीत्याह ॥ ७८ ॥ कृतमः कृप्रकाशो वा

४७

हानं कचन किंचन ॥ निर्विकारस्य धीरस्य निरातंकस्य सर्वदा ॥ ७८ ॥ धीरस्य ज्ञानिनश्च तत्राव निर्विकार
 स्य निरस्तमोहादिविकारस्य तमः कृतमसौ भवेद्यतन्निरूप्यप्रकाशो वाक्कनिरातंकस्य कालादि
 भयशून्यस्य हानं कचन कुत्रेत्यर्थः ॥ ७९ ॥ अनुरागादिशून्यत्वाच्च किंचन किमप्यादानादिकर्मोपि कचन
 न कुत्रापि त्यर्थः ॥ ८० ॥ ज्ञानी त्वनिर्वीच्य स्वभाव इत्याह ॥ ८० ॥ किंचैर्ये क्विवेकि त्वं क्व निरातंकतापि वा
 अनिर्वीच्य स्वभावस्य निःस्वभावस्य योगिनः ॥ ८१ ॥ योगिनः ज्ञानिनः च तत्राव निःस्वभावस्य च तत्राव
 अनिर्वीच्य स्वभावस्य धैर्यं क्विवेकि त्वं च क्व निरातंकतापि निर्भयतापि क्वेत्यर्थः ॥ ८१ ॥ ज्ञानिनश्च तत्राव
 नरकमोहाद् दृष्ट्या तु स्वर्गादिकं किंचिदपि नास्तीत्याह ॥ ८२ ॥ न स्वर्गो नैव न को जीवन्मुक्तर्न वैवाहिकः ॥ वक्रनात्र किमु
 केन योगदृष्ट्या न किंचन ॥ ८० ॥ इति सुगमश्लोकः ॥ ८० ॥ ज्ञानिनश्च तत्राव प्रार्थनानुतापादिविकार
 रहितत्वादमृते नैव परमानंदे नैव पूरितमित्याह ॥ ८३ ॥ नैव प्रार्थयते लाभं नालाभेनानुशोचति ॥ धी
 रस्य शीतलं चक्षुममृते नैव पूरितं ॥ ८४ ॥ लाभं न प्रार्थयते अलाभेन सुखं न द्युलभाभेनानुशोचति अत

४७

एव धीरस्य चित्तममृते नैव परमानंदे नैव पूरितं सत् शीतलमाध्यात्मिकादितापरहितमित्यर्थः ॥ ८४ ॥ उक्तं
 प्रायमेवार्थं पुनर्न विविशेषणं वर्णयति ॥ ज्ञानदशायाः सर्वो ह्यष्टस्वरूपनायाह ॥ ८५ ॥ न शान्तं स्तोति निः
 कामो न दुष्टमपि निन्दति ॥ समदुःखसुखसुप्तः किंचित्कृत्यं न पश्यति ॥ ८६ ॥ निःकामो विद्याकामक
 महीनो ज्ञानी शान्तं शान्त्यादिशुद्धसत्त्वगुणयुक्तं न स्तोति नापि दुष्टं निन्दति दुष्टः स न समदुःखसुखो भवति
 निःकामत्वात् किंचित्कृत्यं न पश्यति ॥ ८७ ॥ धीरो न द्वेष्ट संसारमात्मानं न दिदृक्ष्यति ॥ हर्षमर्षविनिर्मुक्तो न मृ
 तो न च जीवति ॥ ८८ ॥ धीरो ज्ञानी संसारं न द्वेष्ट संसारदर्शी त्वाद्याधितानुसंधात्तथात्मानं न दिदृक्ष्यति ॥ अ
 वाप्नोति साक्षात्कारत्वात् ॥ अतएव हर्षमर्षविनिर्मुक्तस्तथा जीवन्मरणदिरहितः सदैकरूपत्वादित्यर्थः ॥ ८९ ॥
 निस्ते ह पुत्रदारादौ निःकामो विषयेषु च ॥ निश्चितः स्वशरीरे पि निराशो भवेत्तु ॥ ९० ॥ निराशो बुधः शो
 भते दीप्यते कीदृशः पुत्रदारादौ निःस्नेहः प्रीतिरहितः विषयेषु न कामः भोगे ह्यारहितः स्वशरीरे पि नो ज
 नादिचिंतारहितः ॥ ९१ ॥ तुष्टिः सर्वत्र धीरस्य यथापतितवर्त्तनः ॥ स्वच्छंदं चरतो देशान्यत्रास्मिन् तशाधि

४८

न॥ ८५॥ धीरस्य ज्ञानिनः यथापतिते न यथा ज्ञानेन वर्तते तिष्ठति तदस्तु निचतुष्टयं ततोपावचरतस्तथा स्वच्छं
 दं मनसे हितं शरध्वं वृशा न्ना नो देशान विचरतः यत्र वने वानगरे वा सर्वे स्तमितस्तत्रैव शायिनः शयनं कुर्व
 तावेत्यर्थः॥ ८५॥ पतन्ने देतु वा देहो नास्ति तामहात्मनः॥ स्वभावभूमिं वश्रान्तिविस्मृता शेष संसृतेः॥ ८६॥
 देहः पततु म्रियतां वायवा उदैतु जीवतु वा उभयथापि अस्य ज्ञानिनश्चित्तान्न भवति॥ कीदृशस्य स्वभावो नाम
 निजात्मस्वरूपं स एव भूमिस्तत्र विश्रान्ता विस्मृत समस्त संसारस्य॥ ८६॥ अकिंचनः कामचारो निर्द्वन्द्वः छि
 न्न संशयः॥ असक्तः सर्वभावेषु केवलौ रमते बुधः॥ ८७॥ केवलौ निर्विकारो बुधो रमते कीदृशः अकिंचनः॥
 नास्ति किंचित्परिग्रहीतं यस्य स अकिंचनश्च त एव कामचारः विविध निषेधाद्यकिंकरः स्वच्छंदचारी च त
 एव निर्द्वन्द्वः सुखदुःखादिभूतः छिन्न संशयः द्वेन संशयभूतः सर्वेषु भावेषु विषयेषु असक्त आसंगभूत
 एवेत्यर्थः॥ ८७॥ निर्ममः शोभते धीरः समलोकाश्मकांचनः॥ सुनिन्न हृदयं ग्रन्थिर्वनिर्द्वन्द्वं तरुजस्तमः॥ ४८
 ८८॥ धीरो ज्ञानी शोभते दीप्यते यतो निर्ममः॥ अत एव समलोकाश्मकांचनः ज्ञानबलेन सुनिन्नो ह

४८

दयग्रंथिरहंकारो यस्य स तथा विनिर्धूते रजस्तमसी यस्य स॥ ८८॥ सर्वत्रानवधानस्य न किंचिदासनो
 हृदि॥ मुक्तात्मनो विद्वत्स्य तुलना केन जायते॥ ८९॥ सर्वत्र सर्वेषु असक्तश्च न वधानस्य एकाग्रतारहित
 स तथा न किंचिदासनः हृदि मुक्तात्मनः कर्तृत्वाद्यध्यासराहितात्मनः अत एवात्मानं देन विशेषतस्त
 त्स्य केन तुलना जायते ज्ञानिन व्यतिरिक्तस्य इदं शसाभावादित्यर्थः॥ ८९॥ अतुलना मेवावशेषेणावि
 शदयति॥ ९०॥ जानन्नपि न जानाति पश्यन्नपि न पश्यति॥ ब्रूवन्नपि न ब्रूते को न्यो निर्वाणं दृते॥ ९०॥ ना
 निर्वासना ज्ञानिनः कृतेभ्यः को लोकदृष्ट्या मनसा जानन्नपि वस्तुतो न जानाति तथा च क्षुपापश्यन्न
 पि वस्तुतो न पश्यति ब्रूवन्नपि न ब्रूते कर्तृत्वाभिमानाभावादित्यर्थः॥ ९०॥ भिक्षुर्वा भूपतिर्वापि
 यो निष्काममशोभते॥ भावेषु गलिता यस्य शोभना शोभना मतिः॥ ९१॥ यस्य ज्ञानिनः उच्छेष्टेषु भावेषु
 शोभना अपरुष्टेषु शोभनत्वावगादनी मतिर्गलिता अत एव यो निष्कामः स भूपतिर्जनकादिवत्तमि
 क्षुर्वायाज्ञवल्क्यादिवत् शोभते एव भावेषु निर्विकल्पत्वाद्वा ज्ञानस्य न वंधायेत्यर्थः॥ ९१॥ कस्माच्छेद्यं

ना५

४९ कसंकोचः कदातत्त्वविनिश्चयः॥ निर्माजोर्जव नृत्तस्य चरितार्थस्य योगिनः॥ ए२॥ योगिनः निर्माजोर्ज
 क मटं यदा जेवं हृदयबुद्धिः तद्रूपस्यात्मानं चरितार्थस्य अनन्तरत्वाच्छब्दं स्वेच्छाचारित्वं कृतं यासंकोच
 प्रवृत्त्यादि संचरणं कृतं त्वानिश्चयः कर्तृत्वं वा कर्तृत्वात्मा जावदता एव निर्माजं यदा जेवं वक्रबुद्ध्या
 वस्तुद्रूपस्य॥ ए३॥ आत्मविश्रान्तिरूपेण निगमनात् निर्माजं॥ अंतर्गते दनुभूयेत तत्कथं कस्य कथ्यते॥ ए४॥
 ३॥ आत्मनि विश्रान्तिरूपेण निगमनात् निर्माजं॥ अंतर्गते दनुभूयेत तत्कथं कस्य कथ्यते॥ ए४॥
 करणे नुभूयेत तत्कथं कस्य कथ्यते प्रकृत्यैव धर्मस्याभावात् कस्य वा धर्माकारिणः कथ्यते
 वा ४ तादृशाधिकारिणा नादित्यर्थः॥ ए५॥ सुप्तोऽपि न सुप्तोऽपि च स्वप्ने पि शयितो न च॥ जागरेऽपि न जागर्ति धीरः
 स्वप्नः पदे पदे॥ ए६॥ धीरः सुप्तोऽपि न सुप्तः स्वप्ने पि शयितो न च जागरेऽपि न जागर्ति अवस्थावती वा बुद्धिस्त
 दियुक्ता त्मज्ञानत्वात् अतएव इदमेवाभिप्रेत्याह॥ पदे पदे क्षणे क्षणे अविरते नित्याने दानु न वदन्तः॥ ४९
 ए४॥ सचिंतोऽपि निश्चितः संचिंतोऽपि निश्चितः॥ सुबुद्धिरपि न बुद्धिः साहंकारो न हं कृतिः॥ ए५॥

न विज्ञेयेन विज्ञेयः न माधौ न समाधिमानः॥ जाडोऽपि न जडो धन्यः पांडित्येन न विप्रोऽपि॥ ए७॥

ज्ञानी लोकदृष्ट्या चिंतादि सहितोऽपि वस्तुतस्तदहितः विविक्तात्मदर्शित्वादित्यर्थः॥ ए७॥ न सुखी न च
 वाडः रवीन विरक्तो न रागवान्॥ न मुमुक्षुर्न वामुक्तो नाकिंचन च किंचन॥ ए८॥ लोकगत्या सुखीत्यादि
 रूपेऽपि वस्तुतस्तदहितः करणाध्यासरहितत्वात् न विरक्तो विषये द्वेषाभावात्॥ न वामुक्तः पूर्वमपि
 बंधनाभावात् तत्तथा किंच न सदैकरूपत्वात् तथा॥ कर्तृत्वाध्यासाभावात् लोकदृष्ट्या जाडोऽपि प्रतीयमानेऽपि
 न जडः स्वानुभवशालित्वात् लोकदृष्ट्या पांडित्ये प्रतीयमानेऽपि न पांडितः पांडितो ह्यपि तन्निमानाभा
 वात्॥ ए९॥ मुक्तोऽपि यथास्थितिस्त्वस्तुः कृतकतैव निर्वृतः॥ समः सर्वत्र वै दृष्ट्या नृस्मरत्य कृतं कृतं॥ ए१०॥
 मुक्तः प्रारब्धवशाद्यथा प्राप्तश्चित्तोऽस्य तामपि स्वस्त्वचिन्तनं तथा कृतं न पूर्वकृतं कृतं च कस्य माणे कर्म
 णि निर्वृतः॥ संतुष्टः अतिनिवेशो द्वेगश्च न्यः॥ अतएव च सर्वत्र समवै दृष्ट्या दिदमकृतं इदं च कृतं मित्रं न स्म
 रति॥ ए११॥ न प्रीयते वंद्यमानो निंद्यमानो न कुप्यति॥ विबोधि जती मरणे जीवने नाभिनिंदति॥ ए१२॥ केऽपि
 न स्मिन् वंद्यमानो न तुष्याति निंदमानो न कुप्यति॥ मरणेऽपि स्थिते सति उद्वेगं न प्राप्नोति॥ आत्मनो नित्य

५०

त्वानुसंधानात् ॥ अतएव जीवने गतिना भिन्नं दति न तु पति ॥ ए० ॥ न धावति जना कीर्णं नारणमुपशान्तधीः
 यथा तथा यत्र तत्र सम एवावतिष्ठते ॥ १०० ॥ उपशान्तधीः पुरुषः तना कीर्णं प्रदेशं नानुधावति ॥ नापरं सर्वत्र शान्त
 तत्वा तथा तथा जनसंमर्दे न तदसंमर्दप्रकारेण वा यत्र तत्र वने वा पक्षे ने वा सम एव स्वच्छचित्त एवावतिष्ठ
 ते प्राप्ता साक्षात्कारत्वात् ॥ १०१ ॥ इति शान्तिशतकं संपूर्णं ॥ इति श्रीमद्विश्वेश्वरावरचितायामष्टावक्रटीकायां
 शान्तिशतकं नामाष्टादशमं प्रकरणं संपूर्णं ॥ १०२ ॥ ॥ साध्यसाधनरूपेण ज्ञाते ज्ञाने गुरोर्मुखात् ॥ शिष्यश्चा
 त्मनि विष्णोति मष्टमिः प्रादुर्भवति ॥ १०३ ॥ एवंच तत्त्वज्ञानिनस्वभावभूतां शान्तिं श्रुत्वा स्वकृतार्थवतं गुं प
 रिनेषयितुमात्मविष्णोत्यष्टकं शिष्यः स्वयमाह ॥ १०४ ॥ तत्त्वाविज्ञानं तद्देशमादाय हृदयोदरात् ॥ नानाविध
 पशमशशालो धारकतो मया ॥ १०५ ॥ हे गुरो मया भवतः सकाशात् तत्त्वविज्ञानोपदेशमादाय हृदयोदरात् नाना
 विधपरामर्श एव यच्छ्रुत्य तस्मिन् उदारः अपहारः कृतः ॥ १०६ ॥ तदेव स्पृष्टवति ॥ १०७ ॥ क्व धर्मः क्व च वीर्यकामः
 क्व चार्थः क्व विवेकिता ॥ क्व द्वैतं क्व च बाह्यं तत्त्वमहिम्नि स्थितस्य मे ॥ १०८ ॥ धर्मार्थकामापि हृदयोदरात्

५०

निरस्ता दायिषु त्यादित्यर्थः स्वमहिम्नि स्थितस्य मे मया विवेकिता क्व द्वैतं च क्व चिन्मात्रविष्णोतस्य विवेकात्पु
 गोगात् ॥ अतिर्लघुपरेपारेणोकायाः किं प्रयोजनमिति न्यायात् द्वैतस्य च ज्ञानावधि तत्त्वात् ॥ अद्वैतस्य द्वैत
 सापेक्षत्वेनास्वाभाविकत्वात् ॥ विवेकादयोपि मनसंतीत्यर्थः ॥ १०९ ॥ क्व द्वैतमित्युक्तमेव विशेषतः प्रपंचयति
 ॥ ११० ॥ क्व द्वैतं क्व नावप्यहं तन्मानमपि क्व वा ॥ क्व देशः क्व च वा नित्यं स्वमहिम्नि स्थितस्य मे ॥ १११ ॥ क्व नेदाभूत
 भविष्यवर्तमानापि न संतीत्यर्थः नित्यं स्वमहिम्नि स्थितस्य मे देशोपि नास्तीत्यर्थः ॥ ११२ ॥ क्व चात्मा क्व च वानात्मा
 क्व शुभं क्व अशुभं तथा ॥ क्व चिन्ता क्व च वा चिन्ता स्वमहिम्नि स्थितस्य मे ॥ ११३ ॥ अतस्ति व्याप्नोति शत आत्मा सर्वं
 व्याप्य मपेक्षकयते ॥ स्वमहिम्नि स्थितस्य च ममात्मादिकं नास्तीत्यर्थः ॥ ११४ ॥ क्व स्वप्नः क्व सुषुप्तिर्वी क्व च जा
 गरणं तथा ॥ क्व तुरीयं भयं वापि स्वमहिम्नि स्थितस्य मे ॥ ११५ ॥ स्वप्नादयो बुद्धौ वा स्थायेन संति एवंचिन्तया ना
 वेतन्निरूप्यतुरीया वस्तुपिममनास्ति तथा भयादयोऽप्यंतःकरणधर्मा मे न संतीत्यर्थः ॥ ११६ ॥ क्व दूरं क्व
 समीपं वा वाह्यं क्व आभ्यंतं क्व वा ॥ क्व स्थूलं क्व च सूक्ष्मं स्वमहिम्नि स्थितस्य मे ॥ ११७ ॥ सर्वं पूर्णं सममन

पर १

इरसमीपादकं नास्ति पूर्णदर्शिनो मम लक्ष्मणसहस्रहरिणा स्तीत्यर्थः ॥६॥ कर्मसु जीवितं वा कच
लोकाः कास्यलौकिकं ॥ कलयः कसमाधिवास्वमाहिमिच्छित्तमे ॥७॥ कालत्रयेऽपि सद्रूपस्य मम जीव
तमरणे न सः पूर्णमात्रदर्शिनो मम को भूराद्ये न संति ॥ लौकिकं कार्यं अपि नास्ति पूर्णस्य मम लक्ष्मणे
यः कसमाधिश्च ॥८॥ अनेत्रिवर्गकथया योगस्य कथया यत्नं ॥ अलं विज्ञानकथया विश्रान्तस्य ममात्मनि
॥९॥ धर्मार्थकामकथया योगाभ्यासकथया ॥ विज्ञानकथया च ॥ आत्मविश्रान्तस्य मम तैः प्रयोज
नाभावादित्यर्थः ॥१०॥ इति श्रीमद्विश्वेश्वरविरचिता या मष्टावक्रटीका या मात्मविश्रान्तस्य कं शिष्योक्तं
संपूर्णं ॥११॥ आत्मविश्रान्तानि व्यक्तं स्वभावो मुक्तिशालिनी ॥ जीवन्मुक्तिदशां शिष्यश्चतुर्दश
शान्तिरवतीत ॥१२॥ प्रायुक्तात्मविश्रान्ते फली नृतां विदुषस्वभावस्तं जीवन्मुक्तिदशां शिष्यश्चतुर्दश
श्लोकेन रूपयति ॥१३॥ कर्मतानि कदे हो वा कंदियाणि क्व वामन ॥ कश्च न कच नैराशं मत्स्वरूपे
निरंजने ॥१४॥ निरंजने सर्वोपाधमलशून्ये मत्स्वरूपे मनांसि कतार्हिकं न्यमस्ति नेत्याह ॥ कश्च न्य

मिति ॥ न हि सदा तान्मात्रं न्यमं भवतीत्यर्थः ॥ मायैराशं मपि स्वाभाविकं न आशानिरूपत्वादित्यर्थः ॥१५॥ क
शास्त्रं क्वात्मावज्ञानं क्वानिर्विषयं मनः ॥ क्वचित् क्वचित् स्वतंत्रं दृश्यं मे सदा ॥१६॥ सदागतं दृश्यं मे मम शास्त्र
तज्ञानं विज्ञानं च क्व आत्मविश्रान्तस्य सदैव गतं प्रायत्वा ॥ निर्विषयं मनोऽपि न तस्मात्पि गतं प्रायत्वा तत्र
तत्र वदति रिपिन तथा ह्यसिमाध्याविदुस्सुचि त्वमगि न चित्तं मे वगति तत्र प्रायत्वा ॥१७॥ क्व विद्या क्व च वा वि
द्या क्व हं क्व दं मम क्व वा ॥ क्व बंधः क्व च वामोक्तः स्वरूपसकृपता ॥१८॥ मायैकविद्यायुद्धं कारधर्मो ददवाद्यं वस्तु ज्ञा
तं क्व ज्ञानं क्व मम संबंधः क्व क्षित्यस्य संबंधो भवति ॥ तथा बंधमोक्षावधिधर्मो क्व अत्र हेतुमाह ॥ स्वरूपमे
ति ॥ निर्विशेषस्वरूपस्य मम रूपता धर्मवार्ता क्व तथा च निर्वर्धर्मके मायि नाविद्यादयोऽपि धर्मोऽसंतीत फली ना
र्थः ॥ क्व शरधानि कर्मणि जीवन्मुक्तिरपि क्व वा ॥ क्व तद्विदेहके वल्यं निर्विशेषस्य सर्वदा ॥१९॥ प्रारब्धानि
कर्मणि तथा जीवन्मुक्तिरुच्य विदेहके वल्यमेते प्रमोसदानां विशेषस्य मे न संतीत्यर्थः ॥२०॥ क्व कर्त्री क्व च
वा भोक्तानां क्व यं सुखं क्व वा ॥ द्वापरोक्षफलं वा क्वानिः स्वभावस्य मे सदा ॥२१॥ सदानिः स्वभावस्य

५२

मेकहंत्वमोक्तत्वाभिः क्रियसुराणानि कश्चिदपरोक्षं वृत्तिरूपं च ज्ञानं कफलं विषयावाञ्छन्त्येव तत्कृतं चेत्
 केत्यर्थः ॥ ५ ॥ कलोकः कमुमुक्षुर्वाक्यो गीतानवानकवा ॥ कबंधः कचवा मुक्तः स्वस्वरूपेहमद्यै ॥ ६ ॥
 अहमितावरूपे ह्येहमद्ये आत्मा द्वैते ॥ स्वरूपे सातलोकः कमुमुक्षुः क्यो गीतज्ञानवानपि कमु
 कश्च केत्यर्थः ॥ ६ ॥ कसृष्टिः कचसंहारः कसाध्यं कचसाधने ॥ कसाधकः कसिद्धिर्विस्वरूपेहमद्यै ॥
 ७ ॥ अहमद्ये आत्मा द्वैते स्वस्वरूपे सातलोकः संहारो साध्यसाधने साधकसिद्धिर्विक् ॥ ७ ॥ कप्रमाता प्रमा
 णं वा कप्रमेयं कच प्रमा ॥ ककिंचित्कन किंचिदासर्वदा विमलसमे ॥ ८ ॥ सर्वदा विमलस्योपाधि संबंध
 धमलस्य न्यस्य मे प्रमाणं प्रमेयप्रमा संबंधकमम किंचिदासा मान्यतो न्यस्य दार्थमात्रकन किंचिदाकृ
 दार्थभावेऽपि मम कसर्वथा संबंधस्य न्यत्वादित्यर्थः ॥ ८ ॥ कविज्ञेयः क्वेकाग्रं कनिर्बोधः कसृष्टता ॥
 सुखं कचवाडुः खं निर्विमर्षस्य मे सदा ॥ ९ ॥ कहर्षः कविषादो वा सर्वदानिः क्रियस्य मे ॥ ९ ॥ सर्वदानिः क्रि
 यस्य मे विज्ञेयादिका क्रिया केत्यर्थः ॥ ९ ॥ कचैष व्यवहारो वा कचसापरमार्थता ॥ कसुखं कचवाडुः

च ४

५२

च ३

खं निर्विमर्षस्य मे सदा ॥ १० ॥ सदानिर्विमर्षस्यावशेषज्ञानवृत्तिन्यस्य व्यवहारः व्यवहारिकपदार्थज्ञानं क
 परमार्थताज्ञानं कसुखदुःखादिकमपि क ॥ १० ॥ कमाया कचसंसारः कप्रीतिर्विरातकवा ॥ कजीवः क
 चतद्रूपसर्वदा विमलस्य मे ॥ ११ ॥ सर्वदा विमलस्योपाधि धमलस्य न्यस्य ममाया संसारी प्रीतिर्विरातश्चै
 रागं कजीवभावे वृत्तना वश्च ककार्योपाधश्च भावे जीवत्वस्य वक्तुमशक्यत्वाद्याप्यवस्तुना मभावे वृत्त
 त्वस्य च वक्तुमशक्यत्वादित्यर्थः ॥ ११ ॥ कप्रवृत्तिर्निवृत्तिर्वाक्यमुक्तिः कचबंधनं ॥ कूटी रूढिनिर्विभागस्य
 स्वस्त्यस्य मम सर्वदा ॥ १२ ॥ कूटस्थानिः क्रियस्य तथा हि विभागस्य मे दरहितस्य सर्वदा स्वस्त्यस्य मम प्रवृ
 त्तिनिवृत्तिकमुक्तिर्वंधने च केत्यर्थः ॥ १२ ॥ कूपदेशः कवाशां कशयः कचवागुरुः ॥ कचास्ति पुरुषा
 र्थो वा निरुपाधः शिवस्य मे ॥ १३ ॥ निरुपाधेरुपाधिशून्यस्य तथा शिवस्य नित्यानंदस्वरूपस्य उपदेशनं क्रियाक
 उपदेशकं शास्त्रं च कमाया कउपाधिश्च भावे तत्कृतोपदेशस्य चाभावात् अतएव शिष्यश्च स्वयं शिवरूपस्य
 च पुरुषार्थो वा कचास्ति ॥ १३ ॥ जीवन्मुक्तदेशा मुपसंहरति ॥ ७ ॥ कचास्ति कचवा नास्ति कचास्ति चेकं कचद

ये॥ वङ्गनात्रकिमुक्तेनाकिंचिन्नातष्टतेमम॥ १४॥ मम अस्तीति न स्फुरति॥ असत्वापेक्षत्वात्सत्यस्य तथा ना
स्तीत्यपि न स्फुरति॥ सत्वापेक्षत्वात्नास्तिमत्वस्यासत्तावमिथः सापेक्षत्वाच्चैकत्वादित्येवममनस्तः प्रत्येकेव्य
क्तिभेदेन निषेधस्य कल्पकोटिभिरपि वक्तुमशक्यत्वात्सामान्यत आह॥ वङ्गनात्रकिमुक्तेनाकिंचिन्नातष्टतेममचेदे
करूपसाक्षादपि नोत्तिष्ठतेन प्रकाशत इत्यर्थः॥ १४॥ इति श्रीमद्विष्णुश्रवणविरचितायां प्रज्ञावक्त्रटीकायां
शिष्यप्रोक्तं जीवन्मुक्तचतुर्दशकं नाम विंश उपदेशः॥ २०॥ विनये बुद्धौ कार्यं उद्दिश्य ग्रन्थं कृत्यं॥ श्लोकं
ख्यापुस्तकप्रदानुक्रमणी सुटं॥ ॥ दशषट्चोपदेशेषुः श्लोकाश्च पंचविंशतिः॥ सत्यात्मानुभवो ह्य
से उपदेशो चतुर्दशः॥ १॥ षट्दशषोडशश्लोका गुरुणोपदेशेषुः संति॥ प्रथमे प्रकरणे॥ पंचविंशतिश्लोकाः शि
ष्योक्तानुभवो ह्यसिद्धितीयप्रकरणेषु॥ चतुर्दशश्लोकाः पुनर्गुरुणा दोषमुद्घोक्तोपदेशाख्ये द्वितीयप्रकर
णेषु॥ ॥ षट्दशसेतये चैवोपदेशो चतुश्चतुः॥ पंचकं स्यादनुभवे बंधमोक्षे चतुष्कं॥ २॥ षट्श्लोका शिष्यो
क्तानुभवो ह्यसे चतुर्थप्रकरणेषु श्रुतारः श्लोका गुरुप्रोक्ते लयाख्ये पंचमप्रकरणेषु॥ पुनश्चत्वारः श्लो

का गुरुप्रोक्ते प्रतिवादि सद्धतया न वेदोपदेशाख्ये षष्ठे प्रकरणेषुः श्लोका नोपचकं शिष्यप्रोक्ते नुभवाख्ये
सप्तमे प्रकरणेषु॥ श्लोका नोचतुष्कं गुरुप्रोक्ते बंधमोक्षे षष्ठे प्रकरणेषु॥ २॥ निर्वेदोपशमो ज्ञानमे
वमेवाष्टकं भवेत्॥ यथासुखं सप्तकं च शांतौ स्यादसंमतिः॥ ३॥ श्लोकाष्टकं गुरुप्रोक्ते निर्वेदाख्ये नवमे प्र
करणेषु॥ गुरुप्रोक्तमुपशमाष्टकं नाम दशमं प्रकरणं गुरुप्रोक्तज्ञानाष्टकं नाम एकादशं प्रकरणं शिष्य
प्रोक्तमेवाष्टकं नाम द्वादशमं प्रकरणं शिष्यप्रोक्तं यथासुखं सप्तकं नाम त्रयोदशं प्रकरणं शिष्यप्रोक्तं शां
तिचतुष्कं नाम चतुर्दशं प्रकरणं॥ ३॥ तत्त्वोपदेशो विंशच्च दशज्ञानोपदेशके॥ तत्त्वस्वरूपे विंशच्च शमे च श
तकं भवेत्॥ ४॥ विंशतिश्लोका गुरुप्रोक्ते तत्त्वोपदेशाख्ये पंचदशे प्रकरणेषु॥ विंशतिश्लोकाः गुरुप्रोक्ता
स्तत्त्वस्वरूपोपदेशाख्ये षोडशे प्रकरणेषुः गुरुप्रोक्तशमशतकं नाम द्वादशमं प्रकरणं॥ ४॥ अष्टकं चा
त्माविश्रांतौ जीवन्मुक्तौ चतुर्दशः॥ षट्संख्याक्रमविज्ञाने ग्रंथे कात्माततः परं॥ ५॥ शिष्यप्रोक्तमात्मविश्रां
तसंस्कृतं नाम एकोनविंशतिप्रकरणं॥ शिष्यप्रोक्तजीवन्मुक्तचतुर्दशकं नाम विंशतिमं प्रकरणं॥ गुरु

५४ श्रीकंसंख्याक्रमकथनं नामैकं विंशतिप्रकरणं ॥ ५ ॥ विंशत्येकमितैः षडैः श्लोकैरात्माग्रिमध्यखैः
 अवधूतानुभूतेश्च श्लोकाः संख्याक्रमाश्रमी ॥ ६ ॥ अतः परं विंशत्येकमितैः खंडैरेकग्रंथे कात्मा संख्या
 ग्रंथपंडानां चैवैकात्म्यं समुहयति विंशत्येकमितैः ॥ इति अष्टावक्रसंख्याक्रमविंशत्येकोक्तियुक्तिः खं
 डैः ॥ विंशत्येकमितैः एकविंशतिखंडैरित्यर्थः कियद्भिः श्लोकैरात्माग्रिमध्यखैः ॥ जीवात्मपरमात्म
 भेदोभन्नात्मादौ आग्रस्तत्रयः मध्यखंचमध्ये शून्यसंकनं वामतोगतिः अत्रेदो मध्ये खमादौ त्रयं ॥ ॥
 ३०२ ॥ द्वाधैकैस्त्रिंशत्तुल्यैरित्यर्थः ॥ श्लोकसंख्यामुपसंहरति ॥ अवधूतोति ॥ अवधूतानुभू
 तैः रूपोयं ग्रंथस्तस्य संख्याक्रमो विद्यते येषु ते संख्याक्रमा ईदृशाः श्लोकाः अमी कथिता इत्यर्थः
 ६ ॥ इति श्रीमद्विश्वेश्वरविरचितायामष्टावक्रटीकायां संख्याक्रमादिव्याख्यानं समाप्तं ॥ संपू
 र्णं अष्टावक्रग्रंथः ॥ संवत् १७०० ॥ वर्ष वैशाख मासे शुक्लपक्षे सप्तम्यां चंद्रवसरे ॥ श्री ॥
 लिखितं साधुमहजरायः ॥ स्वात्मपठनाय ॥ शुभमस्तु लिखितं भुज्जनगरमध्ये ॥ श्रीरामः